SZATMÁRVÁR

(Egy török- és kuruckori végvár életrajza)

Dr. Fodor Ferenc

Síksági végváraink, alig egy-kettő kivételével, annyira elpusztultak, hogy nyomukat sem lelni. Amelyekből maradt is valami, nem több az egy-egy omladozó bástyánál. Alaprajzunk, méginkább látrajzunk ugyan majdnem valamennyiről maradt, de, sajnos, ezek nagy részét sem fogadhatjuk el hitelesnek, mert ha talán a legkorábbi ugyan valóban a helyszíni szemlélet alapján készült, a többit olyanok másolták ezekről, akik sohasem látták a várat, hanem a sűrűn megjelenő krónikák számára készítették azokat rézmetszőik, mégpedig, hogy a plagizálás kevésbé legyen feltűnő, mindig jelentős változtatásokkal. Innen van, hogy némelyik vár-látrajzunk végül is egészen nyugati képű, sok tornyú, gyönyörűen bástyás várakat hozott ki belőlük.

A magyar várak térképeinek kutatása közben érlelődött meg bennem az a meggyőződés, hogy legtöbb síksági vár-látrajzunk nem érdemli meg a hitelesség látszatát.

Volt azonban néhány császári hadimérnök, akik maguknak az erődöknek munkálatain dolgozva, azok alaprajzát és látrajzát is tökéletesen hitelesen készítették el, s néhányan még mértékarányt is adtak melléje. Ezen szerencsésebb sorsú vár-ábrázolások sorába tartozik Szatmárvár is. Ez a körülmény, valamint az, hogy nyoma sem maradt, továbbá helyszíni ismereteim bírtak rá, hogy éppen ezzel az egykor nagy jelentőségű várral földrajzi szempontból foglalkozzam. Nem vártörténetet adok tehát az alábbiakban, hanem inkább a vár település-földrajzát kívánom felvázolni, valamint a környezetéhez való gazdasági és más kapcsolatait, azaz olyan módon feldolgozni, hogy a várnak, mint szervezetnek, életrajzi viszonyait megvilágíthassam. A történelmi eseményeket csupán csak annyiban érintem, amennyiben feltétlenül szükséges, a térbeli jelenségek megvilágításához.

Bár földrajzilag, tehát térbelileg kívánok foglalkozni Szatmárvárral, de éppen ezért eleget kell tennem a modern földrajz ama módszeres követelményének, hogy azt a térbeli jelenséget is, amit egy vár

jelent, a maga keletkezésében, életfolyamatában, genetikus mozzanataiban ismertessem, keletkezésétől életén át elmúlásáig, továbbá környezetével való mindennemű kapcsolataiban, gazdaságiakban és politikai, katonai mozzanataiban.

Szatmárvár építése

Szatmárvár eddigi kutatói, *Bagossy Bertalan*, *Szirmay Antal*, nem sokat tudnak e vár építéséről, inkább csak annak idejéről emlékeznek meg, s koronkinti megerősítéséről. Újabban azonban több forrás nyílt meg előttünk erre vonatkozólag, főleg az olasz levéltárak anyagából, valamint a karlsruhei és bécsi magyar vártérképek feltárása folytán.

Nem a törökkori Szatmárvár volt az első erőd a Szamosnak abban a szigetében, amelyen Szatmárváros feküdt. Innen származó első ábrázolások azt bizonyítják, hogy előde egy kisebb erődített kastély volt a szigetnek abban a zugában, ahol a két folyóág ismét egyesült.

Úgylátszik, hogy a három *Báthory*-fivér, *András*, *Kristóf* és *István*, amint a *Zápolyától* kapott, a várra vonatkozó adománylevelüket 1543-ban sikerült *Ferdinánddal* is megerősíttetni, sürgősen és legkomolyabban hozzáláttak Szatmár megerősítéséhez. Az akkori legmodernebb várépítő mesterekhez fordultak, t. i. az olaszokhoz, akik akkor európaszerte legelismertebbek volak. A firenzei állami levéltárban fekszik *Adriani Candido* olasz várépítő mesternek egy térképe, illetve tervrajza Szatmárvár erősítéséhez, valamint Tokajé, s néhány más magyar kastélyé is. Ezeket *Candido* küldötte a firenzei hercegnek. Többet azonban nem tudunk *Candido* működéséről, sem ezeket a tervrajzokat nem ismerhettük meg. Mégis úgy látszik, hogy ezek voltak Szatmárvár első tervei, mert 1548-ban már elkezdték az építését. Valószínű mégis, hogy ezek akkor még nem lehettek nagyobbszabású építkezések, inkább csak átépítések. *Maggiorotti* olasz vártörténész ugyanis azt írja, hogy 1553-ban *Giacomo Voltolini*, akit néha *Giovanninak* is neveznek, Szatmárvárat restaurálta.

Teljesen modern átépítése, illetve felépítése, kétségtelenül *Schwendi Lázár* császári tábornok nevéhez fűződik, illetve ő ismerte fel helyzetének fontosságát és eszközölte ki felépítését. 1565-ben került a vár császári kézre és ekkor lett *Schwendi* a parancsnoka. *Maggiorotti* azt írja, hogy *Schwendi* maga is jó technikus volt, s előterjesztést tett a császárnak, hogy a várat kibővítsék és jól megerősítsék. Megbízást is adott *Giulio Baldigara* nevű olasz várépítőnek, hogy tanulmányozza a várat és készítsen átépítésére terveket. Lényegében arról volt szó, hogy egy eléggé leegyszerűsített erődöt építsenek, amely azonban kielégítő védelmet nyújtson egy erős várőrségnek. *Baldigara* egy ötszögű rendszerű vár építését javasolta, mégpedig a torinoi vár mintájára.

Schwendinek a szatmári vár építése körüli tevékenységét több forrás is megerősíti. Így pl. *Sempliciano Bizzozeri* azt írja 1686-ban, hogy

e tábornok ismerte fel Szatmár helyzeti jelentőségét s ő építtette olyan erőssé e várat, Erdély felé való védelmül is. Ugyancsak ő gondoskodott Szatmárvár elővárairól is, aminők voltak Béltek, Atyavár, Hadad.

Hogy *Baldigara* Szatmárvárat valóban a torinoi vár mintájára építette, illetve tervezte meg, azt a Széchenyi Könyvtár kézirattárában lévő torinoi vártérkép közvetlenül bizonyítja. Ennek alaprajza hajszálnyira egyezik Szatmárváréval. (Széchenyi Kvtár Kézirattára, Fol. Germ. 61. k. 14. lap.)

Foglalkoznunk kell most kissé a várépítő *Baldigara*-fivérekkel, mert nagy részük van a magyarországi síksági várak építésében, amelyeket egyrészt az erdélyiek, másrészt a törökök ellen emelt Magyarországon a császári hatalom.

Mindenekelőtt meg kell állapítanunk, hogy a centrális rendszerű olasz reneszánsz várak tervezői hazánkban alighanem minden esetben a *Baldigara*-fivérek voltak. 1570-ben kezdték építeni Váradvárat, 1569—73. között épült fel Szatmárvár, 1572-ben *Ottavio Baldigara* tervei szerint Egervár, 1583—88-ig ugyancsak az ő tervei szerint, de már nem pentagonális, hanem hatszögű rendszerű Érsekújvár. Kanizsa várát azonban már nem ők, hanem *Pietro Ferrabosco* építette 1577—78-ban. Ennek az új olasz rendszernek igen korai építkezései voltak ezek Magyarországon, hiszen Torino vára, az első centrális rendszerű olasz vár is csak 1564-ben épült, Antwerpen pedig 1566-ban, mindkettő *Francesco Paciotto* tervei szerint. Szatmárvárnak tehát előkelő építői voltak európai viszonylatban is, s Váradvár 1692-i alaprajza hajszálnyira egyezik Szatmárváréval. Feltűnő a hasonlatosság a Szatmárvár *Priorato*-féle metszete és *Ottavio Baldigara* által Egervárnak készített terve között is. Éppen ez a hasonlatosság terelte figyelmünket a *Baldigara*-fivérek magyarországi működésére.

Giulio Baldigara 1569—71. között rövidebb-hosszabb megszakításokkal Szatmárvárban dolgozott. Először Trencsénből jött ide, de úgy látszik, hogy nem ez, hanem Szatmárvár volt magyarországi főműve, mert mint e vár építőjét említik és emelik ki az olasz források is.

1569—71. között gyakran segítségére volt *Giulio Baldigaranak* unokafivére, *Cesare Baldigara*, akit a kassai főkapitány küldött ide 1569-ben. Sőt, arra is vannak adatok, hogy az egri várat építő *Ottavio Baldigara* is többször megfordult Szatmárvár építésénél. Feljegyezték, hogy egri építkezését erősen zavarta az a körülmény, hogy mindúntalan Szatmárra és Tokajba kellett utaznia. *Ottavio Baldigara* készítette el 1580-ban Érsekújvár terveit, majd 1584-ben a király *Báthory István* kérésére Váradvár befejezéséhez küldötte.

Az 1567. és az 1569-i országgyűlések kötelezték a környékbeli jobbágyokat, hogy a várépítésekhez nagy munkaerővel járuljanak hozzá. *Giulio Baldigarának* az Orsz. Levéltárban ma is meglévő nyugtatványa szerint e mester 1569. aug. 16. és 1570. májusa közti munkálataiért 70

frt-t vett fel a vár pénztárából. (Városi és kincst. iratok, Fol. Lat. 1337/I.) Ugyanekkor a vár építésénél a kőműveseken, mészégetőkön, szénégetőkön, kocsigyártókon kívül dolgoztak még napszámosok, molnárok, sörfőzők, kádárok, juhászok, disznópásztorok, akiket szintén a vár pénztárából fizettek.

1571-től kezdve *Baldigaráékat Giovanni Paolo Cattaneo* váltotta fel. Az ő vezetésével fejeződtek be az építkezések, de 1573-ban *Ottavio Baldigara* ellenőrizte a kész építkezést, s azt minden tekintetben megfelelőnek találván, a várat ünnepélyesen felavatták.

Úgy látszik azonban, hogy az építkezés nem ment mindvégig csöndben. Tudjuk már, hogy 1567-ben egyideig *Zâpolya* hadai ostromolták a várat a török parancsára, de eredménytelenül.

Baldigaráék műve talán mégsem volt mindenben tökéletes. Kétségtelen ugyanis, hogy a vár abban a véglegesen kiépített alakjában, amelyet az 1666-i és a kb. 1690-i várábrázolások őriztek meg, semmiesetre sem az eredeti *Baldigara*-féle építkezés. Ezeken a térképeken ugyanis legalább három különböző korú építkezés eredményei vannak együtt, még ha nem is tételezzük fel, hogy a legrégibb várból is maradt benne valami, hanem úgy fogjuk fel, hogy a *Baldigarák* teljesen új várat építettek. Ebben az esetben is benne van a végleges alakban először *Baldigara* pentagonális vára, de még minden külső árokművek nélkül, azután a füles-bástyákra kiépített forma, végül a külső árokművek, lunettik, szarvasművek, ravelinek. Azt persze nehéz volna eldönteni, hogy ezeket melyik építette a váron dolgozó több olasz építész közül. Az azonban bizonyos, hogy legalábbis három építkezési réteg feküdt benne a vár műveiben, ahogy az egyébként más várakban is történt. *Baldigaráék* műve tehát, bár a legmodernebb volt a maga korában, de az akkor gyorsan fejlődő várépítési technika miatt további építkezéseket kívánt meg.

Legalább is erre vall az, hogy amikor 1603-ban Básta vonult be ide, *Cesare Porta* olasz építésszel további erődítési terveket készíttetett és egyes műveket építtetett, de ezek már a váron kívüli berendezések voltak („lunetti, rivellini"). *Básta* szükségesnek találta, hogy a *Cesare Porta* által megkezdett külső építkezéseket is kiegészítsék, s erre vonatkozólag megbízást adott *Francesco Ivanelli* generálisnak, aki kiváló olasz műszaki ember volt. Ezekkel a munkálatokkal a vár külső részein létesítettek bizonyos védelmi műveket („corni, lunettoni"). Ezekhez az utóbbi munkálatokhoz a városnak kellett adnia 4485 munkást, 1496 fuvart, valamint nagymennyiségű faanyagot kellett szállítania. Ezzel a faanyaggal burkolták a várfal egyes részeit. Ez az utóbbi fontos adat, mert mint majd látni fogjuk, Szatmárvár erődműveinek a földön kívül a fa volt a legfontosabb anyaga, s nem kő. Sajnos, nem érthető meg teljes bizonyossággal a fenti adat, hogy vajon a vár, avagy a város falához használták-e a város által szállított fát.

Az 1569—71. között *Baldigara* által felépített és 1603-ban *Básta* által újból megerősíttetett vár csakhamar ostrom alá került 1604-ben, amikor *Bocskay* szorongatta. Ekkor a kiéheztetett várőrség feladta. Arról, hogy ezen ostrom után milyen erősítési munkákat végeztek rajta, nem tudunk. Csak az bizonyos, hogy amikor *I. Rákóczi György* 1645-ben bevette, palánkkarók által újból meg kellett erősíttetni. Ekkor aligha lehetett már valami jó állapotban, mert amikor *II. Rákóczi György* nyugtalankodásai következtében ismét császári kézre került, ezek 1659—60-ban újra erősítéséhez kellett, hogy fogjanak. 1663-ban ismét újabb erősítéséről értesülünk, amit a császáriak végeztek rajta. Ezen időtájból már jó ábrázolásaink maradtak Szatmárvárról, ezekről azonban később kell szólanunk. Az erdélyiek 1680-i ostroma után ugyancsak megint erősen megrongálódhatott, mert *Petneházy* nagyszerű rohama után alighogy rövid ideig a kurucok kezén volt, s ismét visszakerült a császár birtokába, 1684-ben megint erősítéséhez kellett látniok. Ez volt egyúttal a vár legutolsó építkezése; legalábbis nem tudunk továbbiakról. Ezután még két ostromot kellett kiállania, egyet *Thököly* részéről, aki 1684-ben tatárokkal vívatta, de hasztalanul, egyet meg *II. Rákóczi Ferenc* hadaitól 1703-ban. Hogy mindkét ostrom sikertelen volt, s hogy a kurucok végül is kiéheztetéssel vették be, ez arra vall, hogy még élete utolsó szakában is igen erős vár volt. Korabeli, illetve XVII. századbeli külföldi írók is így emlékeznek meg róla. Az egyik pl. így ír: „Szathmár, Zotmar, olim Castrum arte munitum firma et valida propugnacula habuit", vagyis hogy mesterséggel megerősített vár, amelynek szilárd és erős bástyái voltak, de mindjárt hozzá is teszi, hogy már „nunc neglecta restauratione penitus intercidit".

Sorsa akkor teljesedett be, amikor legtöbb magyar váré, a kurucok szabadságharcának utolsó éveiben.

Szatmárvár helyszínrajza

Szatmárvár nagy stratégiai fontosságát két földrajzi tényezőnek köszönhette.

Ezek közül egyik helyzetében, másik földrajzi viszonyaiban rejlett. Helyzeti fontosságát az adta meg, hogy nemcsak fizikai földrajzilag fekűdt energikus helyen, síkság és hegyvidék peremén, az Alföldi medence és az Erdélyi medence határán, hanem gazdaságilag is: zárta az Alföld felől a máramarosi sóvidék és a nagybányai aranyvidék felé vezető utakat. Politikailag energikus helyzete akkor alakult ki, amikor az ország előbb ketté szakadt, majd a két ország közé harmadiknak beékelődött az Alföld felől a Török Birodalom is. Politikai és katonai szempontból így most már három érdekelt fél közötti helyzetében majdnem döntő fontosságú volt, hogy melyik fél kezében van Szatmárvár.

Helyi földrajzi körülményei szintén éppen ilyen alkalmassá tették e helyet egy erős vár építésére. Előtte terült el az Ecsedi láp járhatatlan mocsárvilága, a Szamos meg nemcsak az Alföld felől védte, hanem hátulról is. Szatmár város ugyanis akkor a Szamos szigetében feküdt, Németi meg a folyó nagyobbik, kanyart képező ágának jobb partján terült el.

Már most csak az a kérdés, hogy természetes szigete volt-e a folyónak ez, amelybe város és vár betelepült, avagy a várépítés érdekében foglalták szigetbe e helyet, a folyó nagy kanyarának átmetszésével? Vajon csak egy folyókanyar, vagy pedig egy ennél több védelmet nyújtó zátonysziget csalogatta-e ide a várost telepítőket és várépítőket?

Bizonytalan történelmi adat azt mondja, hogy csak a Báthory-fivérek foglalták volna szigetbe a várat, amikor azt Zápolyától 1526-ban adományul megkapván, birtoklásukban 1543-ban Ferdinánd is megerősítette őket.

A természeti viszonyok részletes földrajzi vizsgálata azonban ellentmond annak, hogy ők hányatták volna ki a folyó kisebbik ágát, hanem azt bizonyítja, hogy itt egy zátonysziget volt.

a) *Szatmárvár és a Szamos*

Először mindenesetre hallgassuk meg azt, amit a történetírók mondanak a Szamos és a vár egymáshoz való viszonyáról.

Bartók Gábor szatmári ref. gimn. igazgató 1861-ben a következőket írta: „A két város között (t. i. Szatmár és Németi között) hajdan... a Szamos folyt, mely keletről nyugothoz sietve közeledett a várhoz; ott éjszakra kanyarult, s a vár és Szatmár között ívvé alakulva Németit, mely az éjszaki parton feküdt, Szatmártól külön vágta. II. *Szapolya* idejében Szatmár egészen szigetbe záratott, mert keletről nyugotnak Szatmáron keresztül, azon vonalon, hol most a vámhíd áll (ez t. i. a mostani közúti híd), új árok vágatott, melybe mint rövid mederbe a víz természetes rohammal tódulván, a két város közti ág, 1760-ban szükséges előkészületek után, apránként betölt, és torkolata a múlt század végén kereszt töltéssel elzáratván, annyira kiszáradt, hogy most polgárok között kiosztva, telkekül használtatik."

Bagossy Bertalan ugyanezen véleményen volt 1907-ben, sőt azt is hozzátette, hogy 1543-ban történt a város szigetbe vétele és megerősítése, de ennek az adatnak eredeti forrását ő sem adta meg.

Még egy vízszabályozó mérnök, *Nyárády László* is azon a véleményen volt 1907-ben a Borovszky-féle megyei monográfiában írt tanulmányában, hogy a XVI. században Szatmárt keletről, északról, valamint nyugatról is természetes mederrel vette körül a Szamos, de dél felől, a folyó felső és alsó könyökét egybekötő, még kisméretű csatorna határolta.

Ezekkel szemben lássuk először, hogy mit mutatnak az egykorú térképi ábrázolások. Szatmárvárnak akár a *Priorato*-féle, akár az *Angielini*-féle alaprajzát nézzük meg — mindkettőn mindkét folyóág íves, s a Németi felé tartó ág nem kanyarodik vissza a város nyugati oldalán, hanem Németitől egyenest nyugati irányban megy tovább. Azt jelenti ez, hogy ebben az esetben a déli ágnak, illetve csatornának kellett volna az északi ághoz egy északi irányú nagy kanyarral felmennie. Éppen ezért fel kell vetnünk a következő kérdéseket:

1. Ha a déli ág csatorna, miért csinálták ezt a kanyart északnak irányuló ívvel, fel a két város érintkezési vonalának nyugati pontjához? Ilyen hosszú és görbe csatornát seholsem szoktak ásni, még a XVI. században sem (1. ábra).

2. Ha mégis csinálták volna, hogyan lett ebből a hosszú, íves csatornából a mai kelet-nyugati irányú folyás a város déli oldalán?

3. Ha nem ívesen csinálták volna ezt az állítólagos csatornát, azaz ha mindkét fenti, XVI. századi alaprajzunk hibás, (már pedig minden más elemében a legpontosabbnak találtuk), azaz ha az állítólagos csatorna azonos volna a Szamos mai folyásával, úgy a vár nyugati oldalát nagyon ügyetlenül hagyták volna teljesen védtelenül.

4. A csatorna ásása csak úgy volna feltételezhető, ha lett volna közvetlenül a városok nyugati oldalán a Németi melletti ágból egy észak-déli irányú kanyar, valahol a későbbi Batthyány utca táján,* s ezt kötötték volna össze a Pálfalva felől jövő folyó ama pontjával, ahol az Németi felé kezd elkanyarodni. Megkíséreltük ezt a természetes kanyart is feltételezni, mert ez megoldotta volna a folyó eme feltűnően nagy városi kanyarának a többihez viszonyított túlzottan nagy méreteinek kérdését is, de ennek a fentebb feltételezett, s mindenki által elfeledett ősi kanyarnak semmi természetes, vagy térképi nyomára sem bukkantunk. Igaz ugyan, hogy a nevezett utca táján feltűnően mély a térszín, de valószínűleg azért, mert itt lehetett a Szamos déli ágának felfelé irányuló folyása.

A „Szatmár" c. hetilap 1878. XI. 27-i száma azt írja, hogy a szatmári Vargaszín alatt egy 1792-ből származó öreg ház lebontása alkalmával 2 m mélységben találtak egy 28—38 cm vastag tölgyfagerendát és cölöpöket, amelyekről *Dier Lajos* akkori szatmári gimn. tanár, egyébként neves hidrológus, azt állapította meg, hogy azok nem valami régi híd maradványai, hanem egy hullámtörő régi partvédőből származnak, „amely megett 3 öl távolságban a második terrasz alakban a Kazinczy utca emelkedett". E lelettel egyazon szinten lévő gömbölyű szemű,

* Szatmár és Németi ősi utcaneveit 1882-ben változtatták meg legelőször. Ezt követőleg mind sűrűbbek lettek az utcanév-cserék. Hogy szilárdan tájékozódhassunk tanulmányaink folyamán, ezért azokat az utcaneveket használjuk, amelyek az 1907-ben megjelent Borovszky-féle megyei és városi monográfiához csatolt városi térképen vannak feltüntetve. Ez vonatkozik a várnak a jelenlegi utcahálózatban való elhelyezésére is.

tiszta, kovás, tehát szamosi homok feküdt, amiből világos, mondja *Dier*, hogy „itt egykor északnak folyt a Szamos azon régi ága, amelynek nyomait... a piac déli házsorának mentén a Vargaszínig lehet követni".

Ez arra mutatna hogy a város nyugati oldalán valóban folyt egy ősi Szamos-ág, de lehetséges, hogy a visszakanyarodó déli ág egyik szakasza volt ez, bár kissé közel volt a várhoz. Ha nem az volt, hanem még valamely ősibb ág, még mindig nem magyarázza meg, hogy miként keletkezett a vázlatunkon látható AC és BC folyás. Igen-igen ősi folyás lehetett ez, mert egyetlen XVII. századbeli térképünk sem ismeri. Azt bizonyítja inkább ez, hogy Szatmár egykori szigete helyén számos folyóág kanyargott az őshajdanban, mindenesetre még a történelmiséget megelőző időben, s hogy ez a sziget valóban zátonysziget, amelyen a folyó ide-oda ágazott szét.

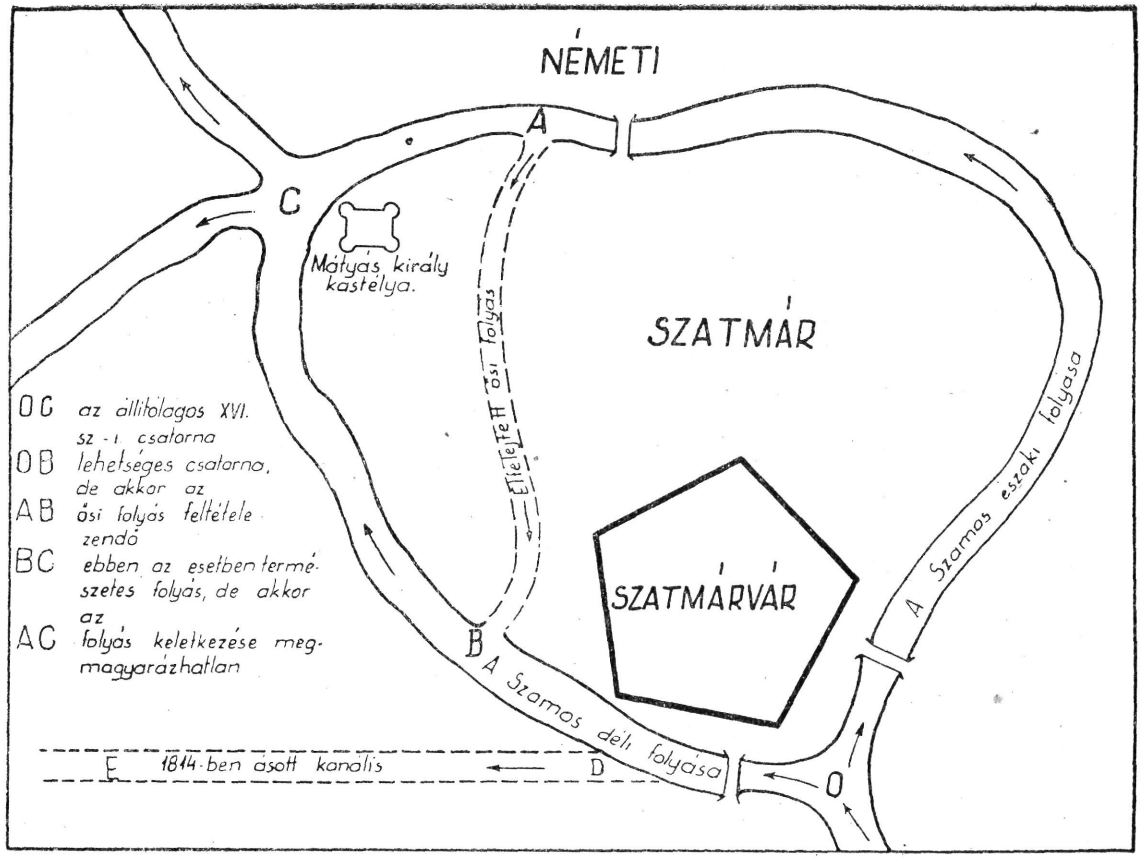
Lássuk végül, hogy ha a Szamos XVI—XVII. századbeli déli ága mindennek ellenére mégis csatorna lett volna, vajon hogyan viszonylik hosszúsága a Németi felé menő természetes ághoz?

A *Priorato*-féle alaprajzon, amelynek mértékaránya is pontosan meghatározhatónak bizonyult, a Szamos felső, Németi felé menő ágának hossza a kettéágazás pontjától az egyesülés pontjáig 2450 m-nek mérhető, az alsó, a vár alatt elmenő ág vagy csatorna, viszont 1600 m. Alig hihető, hogy 1543-ban egy ilyen hosszú csatornát ástak volna, mégpedig fölöslegesen görbén, s a vár nyugati oldalától meglehetősen távol.

Végül az is megnehezíti a csatornaásás hiteles voltának elfogadását, mert ezzel maguk választották volna el a várostól annak egyik kiterjedt részét, a később elpusztult Hóstátot. Sőt maga az a tény, hogy ezt a városrészt Hóstátnak nevezték, azt bizonyítja, hogy az eredetileg is külön feküdt a város többi részeitől, a Szamos által elválasztva, annak bal partján.

Említettük már, hogy a XVI. században felépített, illetve megerősített várat megelőzőleg is volt már Szatmáron vár, mégpedig egyik a tatárjárás előtt, egy másik pedig azt követőleg. Az utóbbinak kétségtelenül a XVI. században újjáépített vár helyén kellett lennie. De ha nem tételeznénk fel, hogy itt szigete volt a folyónak, hanem csak egy igen tágas kanyara, akkor képtelenség volna megérteni, hogy miért épült erre a helyre ez a régebbi vár, s miért nem beljebb a kanyar védettebb zúgába, vagy hogy egyáltalán miért épült éppen ebbe a tágas és nyílt kanyarba, s miért nem egy olyan szűk kanyarulatba, aminő néhány km-rel lejjebb a Gorzás volt.

Egyetlen természeti érv szól amellett, hogy itt egy tágas kanyarba épült a város, amelynek később persze melléje kellett épülnie a várnak is: az hogy e kanyar belsejében volt egy ármentesebb magaslat, 127 m tengerszint feletti magassággal.

1. ábra. Szatmárvár és a Szamos ősi folyásai.

Az a körülmény, hogy a város népe még a múlt század végén is „kanális"-nak nevezte a folyónak a hídon aluli szakaszát, nem feltétlenül bizonyítja, hogy az végig ásott medre lett volna valamikor, hanem inkább csak azt, hogy a város nyugati sarkában a Dinnyéskert és a Kőkert nevű dűlők közti kanyart vágták át 1814-ben. Ez a név tehát csak a múlt század eleji és nem XVI. századi hagyomány.

Végeredményben tehát nyugodtan megállapíthatjuk, hogy Szatmárvár nem folyókanyarba, hanem egy zátonyszigetbe épült bele. Azt az adatot tehát, hogy a *Báthory*-fivérek szigetbe vették, csak úgy értelmezhetjük helyesen, hogy az esetleg eliszapolódott déli folyást újra kitisztították. Talán éppen azért épült a Hóstát is a balpartra, mert akkor ez a Szamos-ág már nem volt élő víz.

Egyébként *Szirmay Antal* is azon a véleményen volt 1809-ben, hogy sziget volt ez a hely, mondván: „Ezen szigetben feküdt a' hajdan Szatmári vár is. Ezen szigetnek Északi tsútsából megint kibocsát egy eret, melly a' lakosok által Erjének neveztetik..." Ez az utóbbi megjegyzése pontosan megfelel a *Priorato-féle* vártérképen látható azon folyóágnak, mely a Szamos egykori északi és déli folyásának egyesülésétől északi irányba indul ki.

Mindezek után kétségtelen, hogy Szatmárvár nem mesterséges szigetbe, hanem természetes zátonyszigetbe épült bele.

Végül lássunk néhány olyan természettudományi bizonyítékot is, amelyek minden további vitát kizárnak arról, hogy vajon zátonysziget volt-e Szatmárvár helye, avagy mesterségesen foglalták szigetbe.

A Szamoshát ősvízrajzának általam folytatott vizsgálata bebizonyította, hogy igen fiatal a Szamos vízrajzának jelen állapota, mert számos Ős-Szamos medret sikerült kimutatnom a földfelszín itteni nagy mértékű süllyedésének következményeként. A Szamos az egyenlő mértékű süllyedéseket összekötő görbéket merőlegesen metszi, tehát mai irányában legerősebb a süllyedés. Az ilyen nyugtalan, bizonytalan irányú folyó könnyen változtatja medrét, könnyen ágazik el és alkot az új ág a régivel szigetet.

Szatmárnak közkutaiból mindig vastartalmú vizet kaptak, ami arra vall, hogy töltött talajon, zátonyon fekszik ez a hely.

Amikor az első világháború előtt az új fiú-gimnázium kútját fúrták, majd a vízvezeték kútjait, a talajrétegek is egy víz által hordott szelvényt mutattak.

b) *Szatmárvár szerkezete és külső képe*

A mohácsi vész után jelentősen megváltozott számos alföldi városunk külső képe. Nyugateurópai értelemben addig sem voltak városoknak mondhatók, de a törökvilág beállta után különlegesen magyar vártájakká alakultak az addigi magyar várostájak. Ezt megelőzőleg in-

kább csak hegyvidékeinken voltak magyar vártájak, de ezek a nyugateurópai típusú sziklavárak, lovagvárak, falakkal kerített bástyás városok, semmi különlegesen magyar jelleget nem adtak azoknak. Most azonban egész serege nőtt ki az alföldi talajon a földváraknak, fapalánkoknak, karózatoknak. Mivel pedig minden emberi építményt, akár házat, akár várat, elsősorban saját környezete nyersanyagából termelnek ki, megjelentek síkságainkon az alföldi nyersanyagból, sárból, fűzfavesszőből, és akkor még bővebben lévő fából épített végvárak.

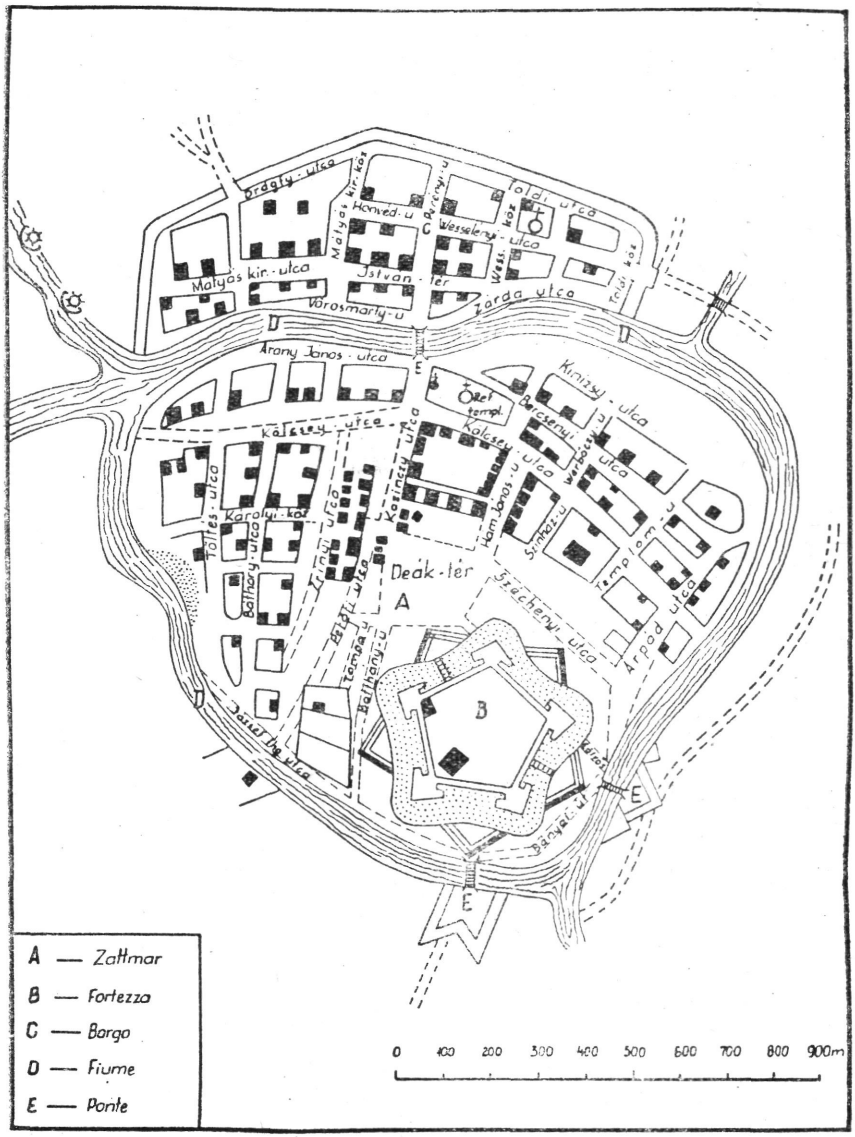
Mint több más alföldi városnak, úgy Szatmárnak is voltak már ezt megelőzőleg középkori erődjei, de ezek csak megerősített kastélyok voltak. Ezek képét alig ismerjük. A mohácsi vészt követőleg azonban komoly erősségeket kellett ezek helyébe állítani. Így történt Szatmáron is.

Szatmárvár akkor nyerte első alakját, amikor, mint már említettük, 1543-ban a *Báthory*-testvérek megerősítették. Erről az első várról nem sokat tudunk. Egy állítólag 1560-ból származó ábrázolásunk csak annyit mutat, hogy a Szamos elágazásának zúgában, ugyanott, ahol a későbbi vár is elterült, egy rombusz alakú erőd van feltüntetve, négy sarkán egy-egy kerek bástyával. Ez kétségtelenül a *Báthory*-féle vár lehetett. Vízárkot, vagy más erődítési művet itt még nem látunk, s valószínű is, hogy akkor még nem is épülhetett magánkezdeményezésből és erővel az akkori modern értelemben vett vár.

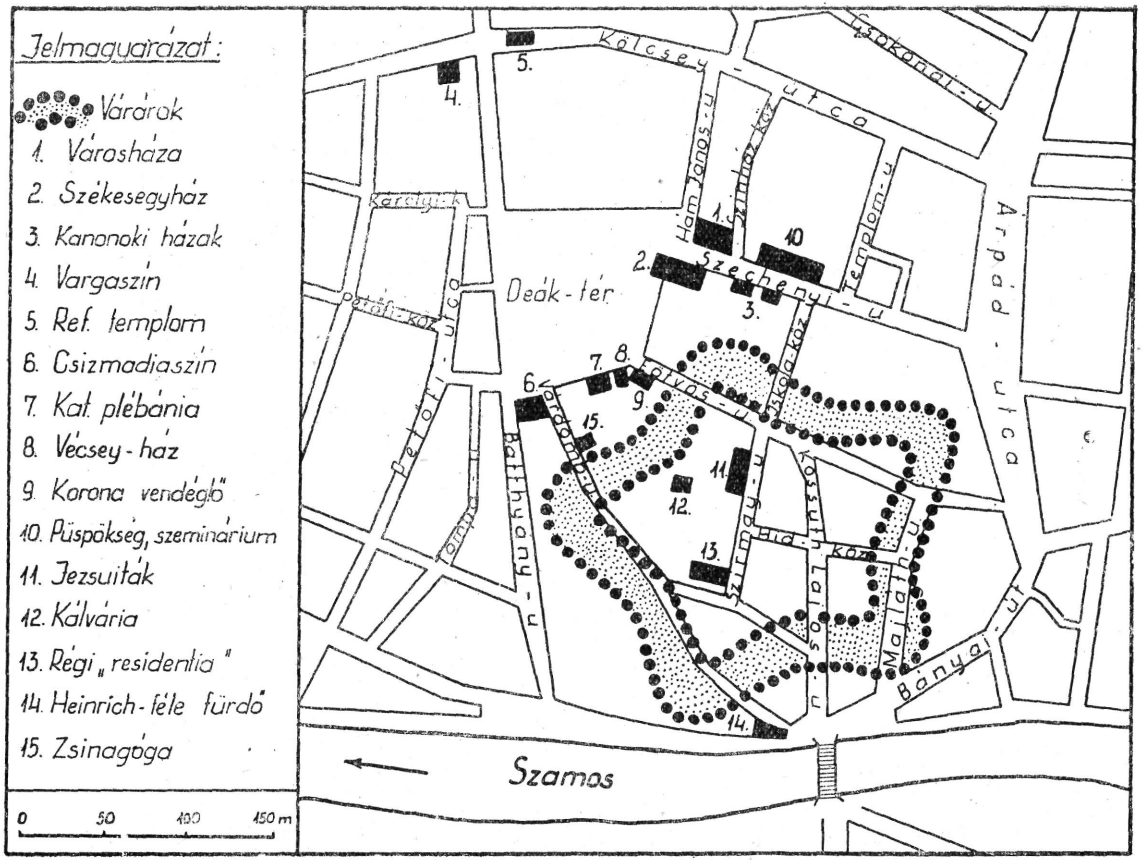
Tudjuk, hogy 1553-ban *Giacomo Voltini* restaurálta a várat. Igen valószínű, hogy akkor még csak ezt a kisebb erődöt hozták rendbe.

A későbbi nagy vár, mint már említettük, *Giulio Baldigara* munkája volt. Hogy a *Baldigara* által épített és 1570-ben befejezett vár milyen volt, miféle művek erősítették, azt csak hozzávetőlegesen lehetett feltárnunk. *Angielini* helyszínrajza mégis valószínűleg ebben az első modernebb állapotában mutatja a várat. Ezen már pentagonális rendszerű, olasz reneszánsz várat szemlélhetünk, nagyjából már olyan szerkezettel, mint a későbbi Szatmárvár, de az árkokban és az árkok előtt elhelyezett műveket itt még nem találunk. Úgy látszik, hogy az utóbbiak csak később készültek. A Szamos hídja sem a várral szemben feküdt még ekkor, hanem kissé nyugatra, s a folyó balpartján ez előtt állott egy erődített hídfő. Egy másik hídfőt látunk még rajta a Szamos kisebbik ágán átvezető híd előtt is, a XIX. században épült és ma is álló apácazárdától kissé keletre, amely Szatmár és Németi városokat kötötte össze. A városoknak ekkor már nem voltak palánkjaik.

Szatmárvár akkori modern értelemben vett végleges megerősítése, úgy látszik, csak a XVI. század legvégén, esetleg csak a XVII. század legelején történt meg. Említettük már, hogy *Giulio Baldigara* munkája befejezése után még évekig számos nagynevű olasz építész dolgozott a váron. Mivel 1607—1682-ig majdnem megszakítás nélkül császári kézen volt Szatmárvár, ezen hosszú idő alatt alkalmuk volt állandóan tökéletesíteni a vár védőműveit. Azt a rövid megszakítást, amíg *Rákóczi*

2. ábra. Szatmárvár helyzete a XVI. század végén a Priorato-féle metszet szerint az 1910-i utcanevekkel.

3. ábra. Szatmárvár a mai utcahálózatba helyezve.

György birtokában volt, az erdélyiek is a védőművek javítgatására használták ki.

A vár első részletesebb ábrázolása *Lerch*-nek metszete a *Gualdo Priorato* „Historia di Leopoldo Cesare" c. művében található (1670), s kb. a XVI. sz. végi állapotában mutatja a várat (2. és 3. ábra).

Szatmárvárnak véglegesen kiépített állapotáról két alaprajzunk is maradt. Az egyik *Ssicha* műve 1666-ból (4. ábra). Ez az akkori idők egyik legmodernebb erődjeként mutatja be a várat. Ötszögű alaprajza minden sarkán egy-egy ún. „nyakas-bástya", vagy „füles-bástya" ugrik előre a vízárokba. Az ilyen szerkezetű bástyák különleges találmányai voltak akkor az olasz várépítészetnek. Nálunk Egerben alkalmazták azokat legelsőnek. Az volt a lényegük, hogy a várfalak, vagyis műszóval élve, a „cortinák" sarkain előreugró ékalakú bástya nyaka visszatüremlett úgy, hogy a bástya falalapzata és a cortina között egy keskeny rés maradjon, amelynek egyik oldalát a cortina, másikat a bástya-falazat, harmadik keskeny, összekötő részét meg a cortina és bástya közti falszakasz képezte. Így a bástya töve mintegy fülszerűen kitüremlett. Ennek az volt a célja, hogy innen egyrészt a cortinával párhuzamosan lehessen lőni a rohamozó ostromlókat, vagyis teljesen oldalbakapni azokat, sőt majdnem hátba, másrészt meg az, hogy a védő ágyúütegeket is a bástyák eme visszatüremlő torkában, amit „orechionnak", „orillonnak" neveztek, helyezték el az ellenséges tüzérség elől, itt lévén azok leginkább elrejtve és megvédve. Ezekből a bástya-nyakakból továbbá nemcsak a rohamozó ellenséget lehetett hátbakapni ágyútűzzel, hanem még a szomszédos bástyák odanéző egyik falát is. Két szomszédos bástya tehát kétfelől is oldalozhatta a köztük lévő cortinát. Ha a bástyák száraz árokra néztek, a bástyanyakból egy-egy rejtett kis vaskapu is nyílott kifelé, egy keskeny, csak emberszélességű kijárat.

Hogy Szatmárvárat *Baldigara* tervezte, arra éppen az hívta fel figyelmünket, hogy az egri várral tökéletesen azonos ötszögű alaprajzukon kívül megvannak ezek a bástya-nyakak, füles-bástyák. Eger és Szatmárváron kívül később még számos magyar váron találkozunk velük, amelyeket a XVI. században olasz mesterek építettek, pl. Váradvár, Komáromvár, Érsekújvár.

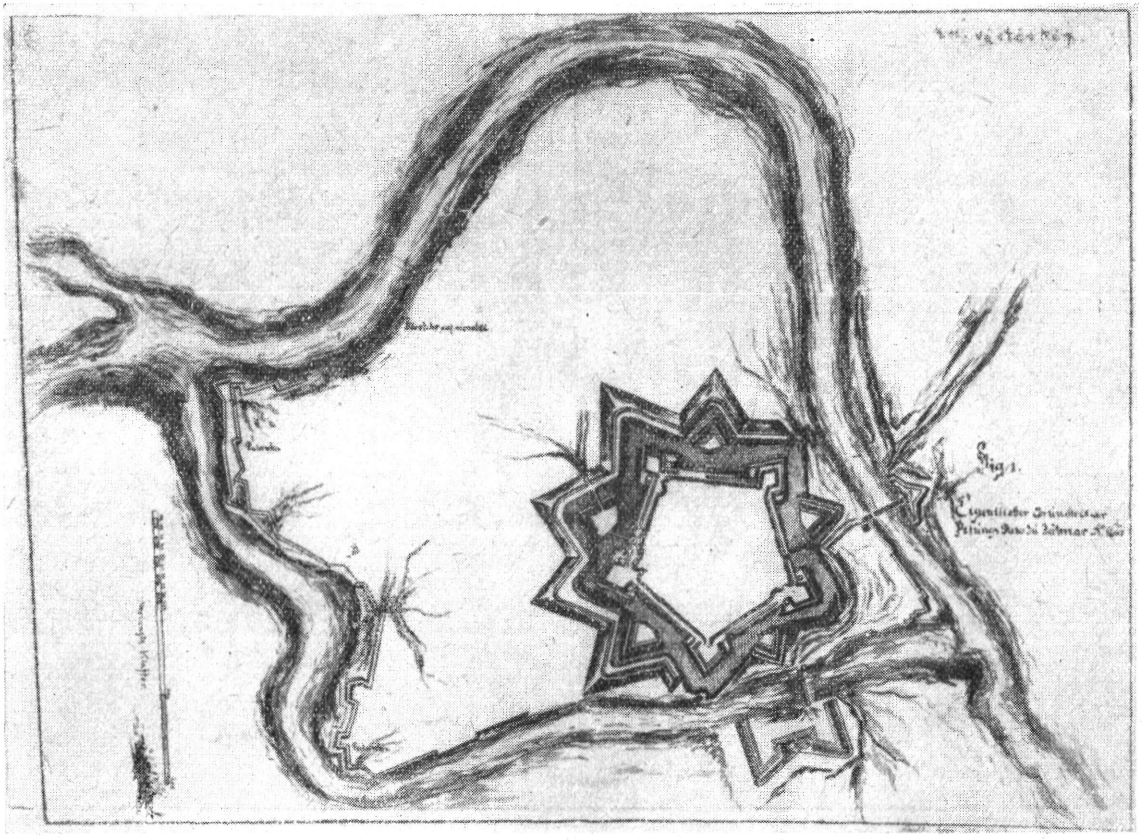
Mivel a várak legsebezhetőbb pontjai a várfalak, helyesebben cortinák voltak, ezek védelmére még külön műveket is raktak eléjük, az ún. „revelineket". A revelin két-két szomszédos bástya közti távolság felezővonalában a várárokba épített, szigetszerűen kiemelkedő, „árokságnak" nevezhető erődmű volt, többnyire ötszögű alaprajzzal, esetleg négy-, vagy csak háromszögű, de minden esetben úgy fordítva, hogy egyik hegyesszöge nézzen előre. Nem ritkán rajtuk keresztül vezetett az út a várba úgy, hogy a revelint (ravelint) egyik híd a váron kívüli területtel, másik a várral kötötte össze az árok fölött. Szatmárvár revelinjei valamennyi fennmaradt alaprajz szerint olyan szabálytalan

négyszögek voltak, amelynek leghegyesebb szöge kifelé, legtompább szöge meg befelé, a vár felé volt fordítva. A ravelinek a *Priorato*-féle alaprajzon még nem mutatkoznak, tehát úgy látszik, hogy még nem *Baldigara* alkalmazta azokat, de az 1666-i *Ssicha*-félén már ott vannak, s ugyancsak megtaláljuk azokat a legkésőbbi alaprajzunkon is, amely 1690. táján keletkezett. (5. ábra) Az 1666.-i alaprajz azt is elárulja, hogy a város, illetve a későbbi Deák tér felé eső revelinen át volt a vár kijárata. Igen bonyolult alaprajzú, főleg későbbi hollandus és belga várakon, a revelin két oldalára még egy-egy kisebb, hasonló célú és alakú ároksáncot is építettek, amelyek a revelin két oldalán szimmetrikusan foglalván helyet, „Brillen" nevet kaptak. Ezeket a régi magyar várleírások „hókagát"-nak nevezik. Szatmárvárnak nem voltak hókagátjai. Még bonyolultabb volt az ároksáncok szerkezete akkor, ha a revelin és a két oldalán álló hókagátak elé még egy kisebb revelint állítottak. Ilyennek sem találjuk nyomát Szatmárvárban.

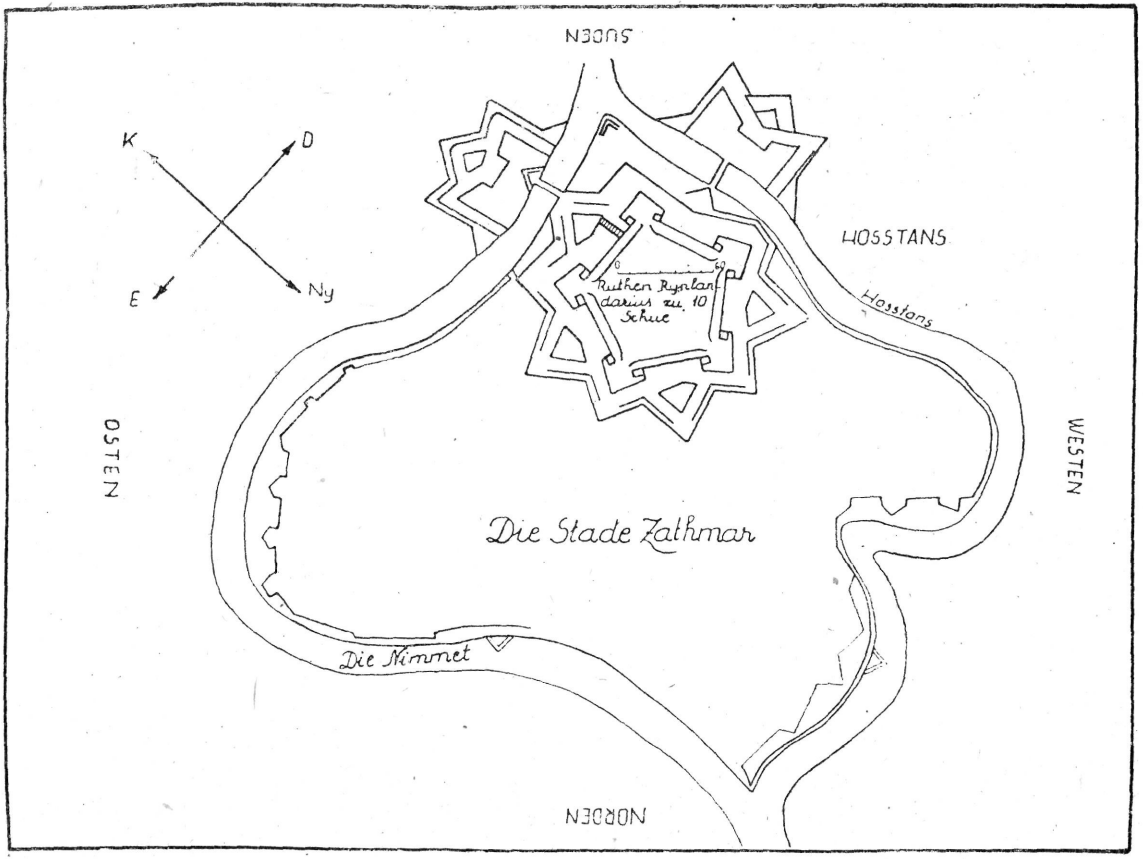
Viszont ezzel szemben már a legrégibb, a *Priorato*-féle alaprajzon láthatók az árkokon kívül fekvő nyitott-szög, vagy nyíl-alakú sáncok, amelyek csúcsa kifelé nézett. Ezek voltak az ún. „féloldalak" (lunetti, Halbermond), amelyek építéséről már *Maggiorotti* is megemlékezik, s azt mondja, hogy amikor *Básta* 1603-ban bevonult ide, ő adott megbízást *Cesare Porta* olasz mesternek ezek építésére, s a lunettik építését *Ivanelli* generális fejezte be. Azonos rendeltetésűek voltak ezekkel az ún. „szarvas-sáncok" (corno, Hornwerk), amelyek szintén a vízárkon kívül, a bástyák előtt állottak. *Maggiorotti* szerint ezeket is *Cesare Porta* és *Francesco Ivanelli* építette.

Szarvas-sáncokat a legkorábbi, a *Priorato*-féle alaprajzon valóban nem is találunk, tehát nem *Baldigara* készítette azokat, de későbbi alaprajzon már láthatók. Az árkon kívül, a bástyák előtt álló öt lunetti és a ravelinek előtti öt corno sáncai így tízszögűvé tették Szatmárvár külső kerületét.

Persze voltak ennél bonyolultabb szerkezetű várak is e korban, de magyar földön Szatmárvár egyike volt a legmodernebbeknek. Bizonyos védőművek ugyan hiányoztak benne, mint pl. a bástyák előtt a vízárokba állított nyílalakú sáncok, az ún. „contregarde"-ok, de ilyen bástyaelőtti gátakat Szatmárvárban már a várárok csekély szélessége miatt sem lehetett volna beállítani. Ezzel szemben valamennyi alaprajz azt bizonyítja, hogy a várral szemben a Szamos mindkét ágán átvezető hidak külső vége előtt hídfősáncok állottak. Ezeket az alaprajzok nem egyformáknak és azonosaknak tüntetik fel. A Németi felé kanyarodó folyóágnak egyszerű nyíl-alakú, kifelé ékesedő hídfősánca volt, de a másik folyóág hídja előtt már a *Priorato*-féle alaprajz, s a másik, későbbi alaprajz is, bonyolultabb szerkezetű hídfősáncot mutat, amelynek neve műszóval „ollós-sánc" (Scheere, tenaille). Olyan mű volt ez, amelynek a hídfő két oldalán párhuzamosan előre irányuló

4. ábra. Szatmárvár alaprajza 1666-ban.

5. ábra. Szatmárvár a XVI—XVII. századok fordulóján. (Fordított betájolású rajz.)

gátjai homlokán visszafelé ékesedő, befelé ugró sánc, vagy palánkmű zárta el a hídfőt. Előtte és két oldalán is árok húzódott.

A folyó mindkét ágán átívelő hidak középen megszakítható módon voltak építve. Belső végükön egy-egy kis őrházacska, illetve belső hídfő állott. Ezek négyszögű alaprajzú kis állások (sáncok, vagy épületek) voltak. A várból a várárkon át csak a Németi felé menő folyóág felé eső oldalon volt híd, ez is megszakítható módon építve.

A várkapu, a főkijárat, nem a folyóágak valamelyike, hanem a város felé nyílt, kb. a későbbi kat. plébánia épülete és a Várdomb utca között.

Mivel a vár teljesen sík területen épült, a két folyóág zúgában, semmi akadálya sem volt annak, hogy teljesen szabályos sokszögben építsék ki, tehát minden oldala egyforma volt, azaz műszóval élve „reguláris" vár volt, ellentétben azokkal a korabeli várakkal, amelyek valamely tengerparton, öbölhöz símulva épültek, mint pl. egyes hollandus, vagy belga várak. Pontosan ilyen volt Torino vára, amelynek mintájára építette *Baldigara* Szatmárvárat. A *Priorato*-féle metszet még minden oldalán tökéletes ötszögnek ábrázolja, de úgy látszik, hogy a későbbi építkezések már az árkon kívüli műveket, a szarvas-sáncokat, a folyóágak zúga felé már nem képezték ki, megfelelő védelem lévén azon az oldalon maga a két folyóág. Itt az árkon kívül csak egy-egy lunetti állott, egyik az egyik, másik a másik folyóág felé fordítva ékét. Később a hidak közötti parton palánksor jelent meg, pl. az 1666-i és a legkésőbbi alaprajzon. Ez a két híd közötti palánk később az egész várost körülövező palánkhoz csatlakozott, mint annak egyik szakasza.

Szatmárvár védőberendezései közé tartozott az is, hogy a város felőli oldalain mintegy 200—250 m szélességben teljesen sík, beépítetlen mező, „vársík" vette körül, amelyre nem volt szabad építkezni a kilátás biztosítása és az ostromlóknak alkalmas búvóhelyek elkerülése érdekében. Ez már a *Priorato-féle* alaprajzon is megfigyelhető, a későbbiekben pedig még vonal is határolja a be nem építhető vársíkot.

Alaprajzában immár megismerkedvén Szatmárvárral, lássuk most annak vízszintes irányú méreteit. Szatmárnak nem volt éppen túlságosan nagyméretű vára, mint aminő volt pl. Érsekújvár, vagy Kanizsa. Két-két szomszédos bástya foka közötti távolság, azaz a pentagon külső oldala, nem rúgott többre kb. 230 ölnél. A bástyák két homlokvonalának egymással alkotott szöge 76°-ot tett ki. A pentagon szöge, vagyis két-két szomszédos kortina egymással alkotott szöge 113° volt. A várpolygon központjából a két-két bástya csúcsához húzott egyenesek egymással 72° szöget képeztek. A bástyák egy-egy arcvonala, vagyis oldala, 50 ölet tett ki. A bástyák vállpontjai, vagyis arcvonaluk belső vége és a cortinák közti merőleges távolság 25 öl volt, azaz ilyen hosszú vonalról lehetett a cortinákat ostromló ellenséget oldalozni. A bástyák középpontja és a cortinák kezdőpontja közti hosszúság 25 ölnyi volt. Egy-

egy cortina, azaz várfal hossza 90 ölnyit tett ki. Valamelyik bástya csúcspontja és a szomszédos bástya és a cortina találkozási pontja közti távolság, amit „állandó védelmi vonalnak" mondottak, mintegy 150 öl hosszú volt. A bástyák vállpontjától a szomszédos cortinához húzott egyenes, amit „szükségszerű védelmi vonalnak" neveztek, 100—110 ölnyi volt. A polygon belső oldala, azaz két-két szomszédos bástya központja közti távolság kitett kb. 120 ölet. A vár középpontjából egy-egy bástya csúcsáig vont távolság, vagyis a vár nagyobbik sugara, 130 ölre tehető.

Ha ezeket a méreteket más hasonló várakéval vetjük egybe, kitűnik, hogy Szatmárvár egyike volt kora legmodernebb várainak, a várépítés akkori színvonalának legmagasabb követelményei szerint épülvén. Ezek az arányok ugyanis matematikailag igazolhatólag a legtökéletesebbek voltak, mert egy-egy várat a mértani szerkesztés legszigorúbb szabályai szerint terveztek meg, olyan módon, hogy a falaknak és bástyáknak egyetlen olyan pontja se maradjon az ostromlók számára, ahová magából a várból ne tudjanak lőni.

A belső várterület ötszögének egy-egy átlója kb. 200 ölön valamivel alul volt. A várötszög belső területe pedig mintegy 40.000 m²-ben állapítható meg. Amikor a vár teljesen ki volt építve, minden hozzátartozó művel együtt, a várárkon kívül lévőket is hozzászámítva, kerülete mintegy 2—2,4 km-t tett ki. Területe a később tőle északra kialakult Deák tér területénél nagyobbnak vehető jóval.

Ezek után vegyük vizsgálat alá a vár védőműveit, mint felszíni alakulatokat, a maguk függőleges kiterjedésében. Szerencsére kitűnő részletrajzaink maradtak fenn erről is, mégpedig *Ssicha* császári hadmérnöktől. Ezek az 1666-i állapotban, tehát már végleges alakjában kiépítve mutatják Szatmárvár függőleges metszeteit. Mielőtt azonban ezeket elemzés alá vehetnénk, előbb egy másik kérdést kell tisztáznunk, t. i., miből épült ez a vár? Eddig keveset tudtunk erről, s csak bizonyos véleményekre és más várak hasonlatosságára kellett támaszkodnunk.

Bagossy Bertalan századunk elején úgy vélte, hogy földvár volt, de azt is állította, hogy egy külső fal kerítette be a későbbi Rákóczi és a Varga utcák vonalában. Szatmárvárról írott tanulmányában azt is említi, hogy az 1900-as évek elején a Haller-féle ház (Petőfi utcában) építésekor, még a Hám János utcában történt földmunkálatok közben falmaradványokra bukkantak, melyek egy külső palánk alapjai voltak. Az utóbbi helyen talált alapfalak mintegy másfél méter szélességűek voltak, ugyanígy a szatmári ref. paplak mellett talált falak is. Köröttük sok embercsontra bukkantak. *Bagossy* tehát nem meri határozottan eldönteni, hogy földvár volt-e Szatmárvár, avagy részleteiben voltak-e falazott művei is.

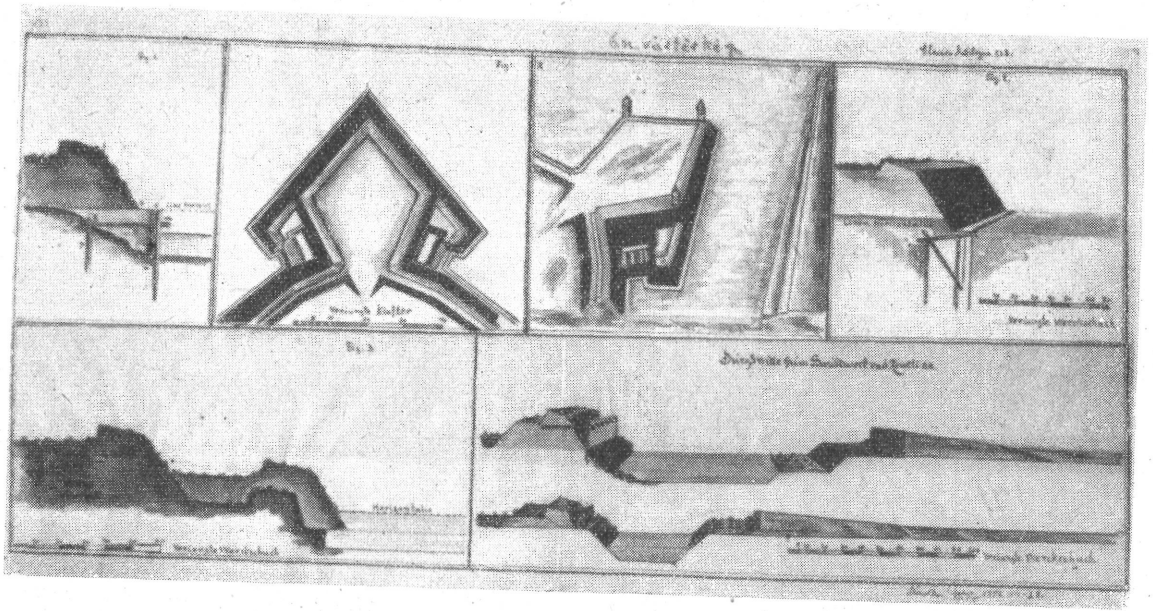
Merészebb ebben a kérdésben *Ferenczy János*, mondván, hogy az egész város egy „nagyvár" volt, amelynek területét félív alakú három

földsánc tagozta szét, amint egyes utcák mély fekvéséből ma is tisztán meg lehet állapítani." „A belső vár..., amelyet az első körsánc övezett." „Láttam ugyan egyes tudományos munkákban erről a várról térképeket, amelyek azonban csupán terephullámból állanak, s kevesebbet érnek a semminél." *Ferenczy* más soraiban „jámbor föld- és palánkvárnak" mondja. Mint látni fogjuk, „jámbor" várnak azonban mégsem lehetne mondani, ezt a kora minden várépítési fortélyával megerősített várat. Általánosságban azonban *Bagossynak* is igaza van, *Ferenczynek* is, de részleteikben nem. Éppen *Bagossy* említi a *Borovszky*-féle megyei monográfiában írott tanulmányában, hogy már 1285-ben hajóval hoztak ide követ a Szamoson. Hogy a törökkori várat megelőző Szatmári erődök kőből épültek, ahhoz nem férhet kétség, hiszen megerősített kastélyok, alapjában véve tehát lakóépületek voltak azok, ennélfogva csak kőből, téglából épülhettek. A törökkorabeli Szatmárvár olyan óriási építmény volt ezekhez képest, s aránylag olyan gyorsan kellett felépíteni, hogy ahhoz követ nem tutajozhattak, s egészében nem is épülhetett kőből. Hogy követ is használtak hozzá, az aligha vitatható, hiszen a várkapu táján, meg a kazamatákhoz majdnem minden korabeli várban követ, téglát alkalmaztak, sőt egyes váraknak, pl. a győrinek hatalmas téglaégető telepei is voltak. Szatmárváron azonban még a legkésőbbi látképek sem mutatnak még a kapuzat környékén sem kőfalazást.

A felvidéki sziklavárakkal szemben ezek az alföldi végvárak bizony csak földvárak voltak, de éppen ezért nem lehet azokat „jámboroknak" mondani. A kor haditechnikájának sokkal jobban megfelelő építőanyag volt a föld és fa, mint a kő. Hogy *Bagossy* egy külső palánk alapjaiban követ talált, az is érthető, mert ezeken a külső palánkokon egyes őrházak is állottak, s azok alapját építhették kőből, téglából.

Minderre feleletet ad a már említett *Ssicha*-féle térképünk, amely függőleges metszetekben ábrázolja a várat, illetve annak szerkezetét. (6. ábra). Egyik ilyen átmetszete a vár belső udvarától a váron kívüli vársíkig a következő erődítési elemeket mutatja. A vár belső területének terepszintje fölött mintegy 25—30 láb magasságban emelkedett a cortinákat alkotó földsánc, amely befelé is enyhén lejtősödött. Alapjának szélessége mintegy 50 lábnyi volt. (1 láb = 316 mm.) A korabeli vártérképek mértéke szerint a hosszúságokat akkor „Werkschuch"-ban adták meg, de egy „verjungte Werkschuch" kb. egyenlőnek vehető egy lábbal.

Szatmárvár tehát kétségtelenül földsáncokkal volt körülvéve, illetve ezek nem voltak magasabbak a terep átlagos szintje fölött 10 méternél. Ezek bizony nem voltak égbenyúló, hatalmas, megmászhatatlan kőfalak, de a védelem céljára azoknál sokkal megfelelőbbek. Az olasz várépítő mestereknek éppen az volt az újításuk, hogy nem építettek magas falakat, hanem minél alacsonyabbra vették azokat, hogy az eléjük rakott töltésekkel (contrascarpe) minél jobban eltakarják a

6. ábra. Részlettervek és átmetszetek Szatmárvár 1666-i alaprajzából.

várat az ágyútűz elől. 30—40 láb hosszú pallisádokra építették, hogy a beomlás ellen megvédjék. Még ezzel sem elégedtek meg, hanem ezeket a pallisádokat még vízszintesen elhelyezett gerendákkal is jól bekötötték a sánc alatt. Sőt éppen Szatmárvárban a sáncok előtt emelt 10 lábnyi magasan kiálló karósort is elhelyeztek, más szakaszokon meg valami fakerítést is láthatunk, amely a sánc külső ferde lejtője előtt függőlegesen állott, s közte és a sánclejtő között fölfelé szélesedő közt hagyott. Más szakaszokon meg a sánc külső lejtője vízszintesen rárakott gerendákkal volt megszilárdítva a leomlás ellen.

A sánc belső oldalán egy lépcsőszerű földpad is húzódott, a sánc legmagasabb pontja alatt egy embermagasságnyival alacsonyabban, amit „pad"-nak neveztek. Ez arra szolgált, hogy a védők ráállhattak. A sánc (cortina) tetejétől kezdve enyhe lejtéssel ereszkedett le kifelé. A sánc külső lejtőjének töve és az árok között egy széles vízszintes sáv maradt, amelyet „külső sáncjáratnak" mondottak, s arra szolgált, hogy mielőtt a védők beszorultak volna a sáncok mögé, ott még közlekedhettek.

Ettől kifelé következett a várárok. Voltak ugyan olyan várak is, amelyekben a sánc és az árok között még egy alacsonyabb sánc is húzódott, de Szatmárvárban ilyen „mellvédnek" nevezett külső, s egy embernél alig magasabb sáncot nem találunk.

Szatmárvár árka mintegy 90 láb, azaz kb. 30 m szélességű, s 10 lábnyi mélységű volt, fenékszélessége pedig 70 lábat tett ki. Mindkét partja kb. 45° lejtésű volt. Szatmárvár árkának nem volt a fenék középvonalában bemélyített, ún. „kis-árka" is (cunette), ahogy azt több más korabeli várban látjuk. Hogy e várárok hol táplálkozott a Szamos vizével, azt egyik térképünk sem árulja el, illetve egyiken sem látunk felszíni csatorna-összeköttetést az árok és a folyó között. Lehetséges ugyanis, hogy a mélyen fekvő és közvetlenül a folyópart közelében húzódó árkot maga a talajvíz töltötte meg. Ahol az árokban revelin, azaz árok-sánc állott, ott persze jóval keskenyebb volt az árok, nem ment többre 50 lábnyinál. Az árok belső lejtője, az „escarpe" mintegy 10 lábnyi magasra emelkedett az árok vízszíne felett, a külső lejtője pedig, a „contrascarpe" valamivel alacsonyabban volt, kb. 8 lábnyi.

Az árkon kívül következett a külsősánc, mely az árok vízszíne felett kb. 24 láb magasra emelkedett. Belső oldalát merőlegesen levert pallisádok tartották, kifelé pedig szelíden lejtett mintegy 80 lábnyi hosszúságban. Ez a lejtő volt a „glacis", másképpen „esplanade".

Mindez azt bizonyítja, hogy bár föld volt e vár legfontosabb építőanyaga, de igen bőségesen használtak hozzá fát is. A környék erdőségeinek javát erre a célra áldozták fel. Ezt nem csak térképeink bizonyítják, hanem számos történeti feljegyzés is megerősíti. Amikor a vár 1705-i lerontása után *Károlyi Sándor* 1710-ben újból meg akarta erősíttetni, a várostól 9000 darab cöveket követelt erre a célra. 1711. jan. 6-án *Károlyiék* azt írták a szatmári bírónak, hogy „a két híd előtt való

sáncokat hordassa és égesse el Kegyelmed". Ez csak faanyagra érthető. A szatmári béke után a császáriak akarván újból megerősíteni, ácsokat és karókat kértek a várostól a két kapu készítéséhez. Az 1715-i és az 1720-i országos összeírások alkalmával azt panaszolták a szatmáriak, hogy erdeiket annyira elpusztították a várépítéssel, hogy máshonnan kell fát beszerezniök.

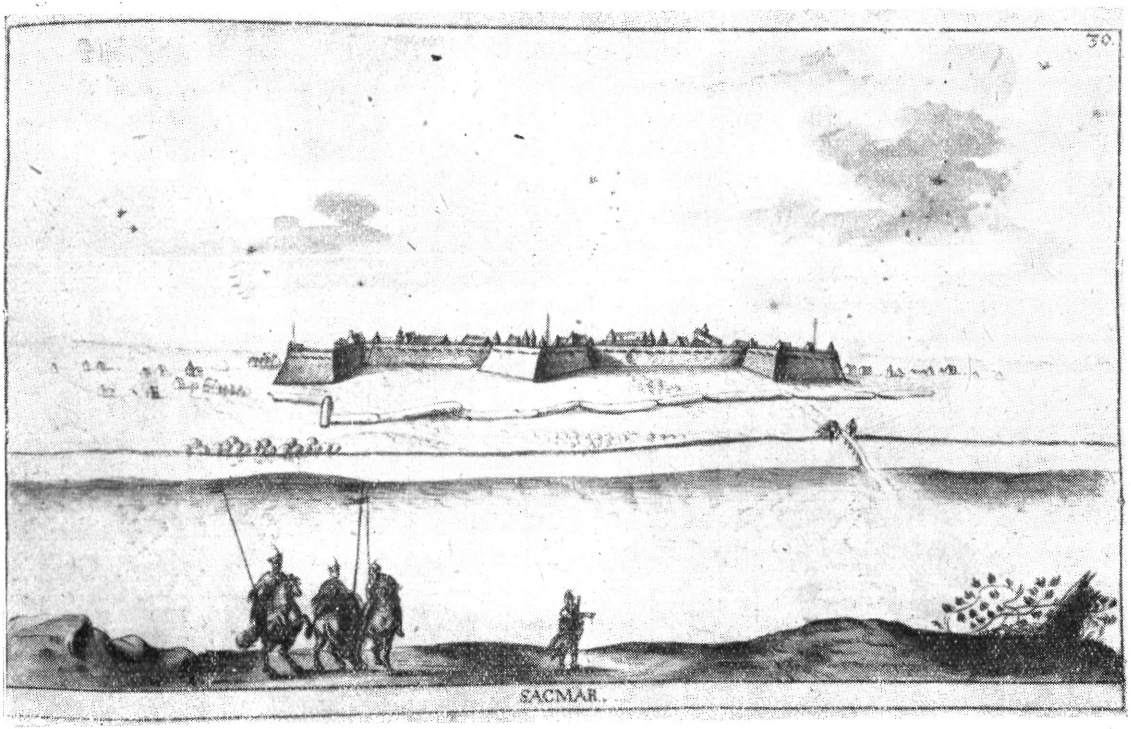
Igen sok hasonló vár sáncfalának külső felét vesszőfonással is borították, amit azután a tűz ellen betapasztottak. Ilyen tapasztott sáncokat látunk pl. Pápa 1617-i képén; Tokaj 1664-i képén viszont azt figyelhetjük meg, hogy a sáncok külső felének kb. 2/3 magasságában ferdén, majdnem vízszintesen, csak kissé lefelé hajlólag sűrűn bevert hegyes karók védik azokat a megmászástól. Ilyen sövényfonást és ferde karósort Szatmárváron nem látunk. Ellenben, hogy fa volt egyik legfontosabb építőanyaga, arról a külföldi írók is tudtak. Egy *Minsicht* nevű német író írta 1664-ben: „In der Stadt ein von holz erbautes Schloss."

Rákóczi Ferenc „Emlékirataiban" így írja le e várakat: „Erődítvényök nem állott egyébből egy kerítésnél, melyet egymástól két-három lábnyira levert lehető leghosszabb cölöpök alkottak, melyek sövénnyel voltak összefonva s pelyvával kevert sárral tapasztva. Szintén ekkép egybefont gerendákból készültek ama négyszögek, amelyek az erődítvényből kisarkaltak és annak bástyáiul szolgáltak."

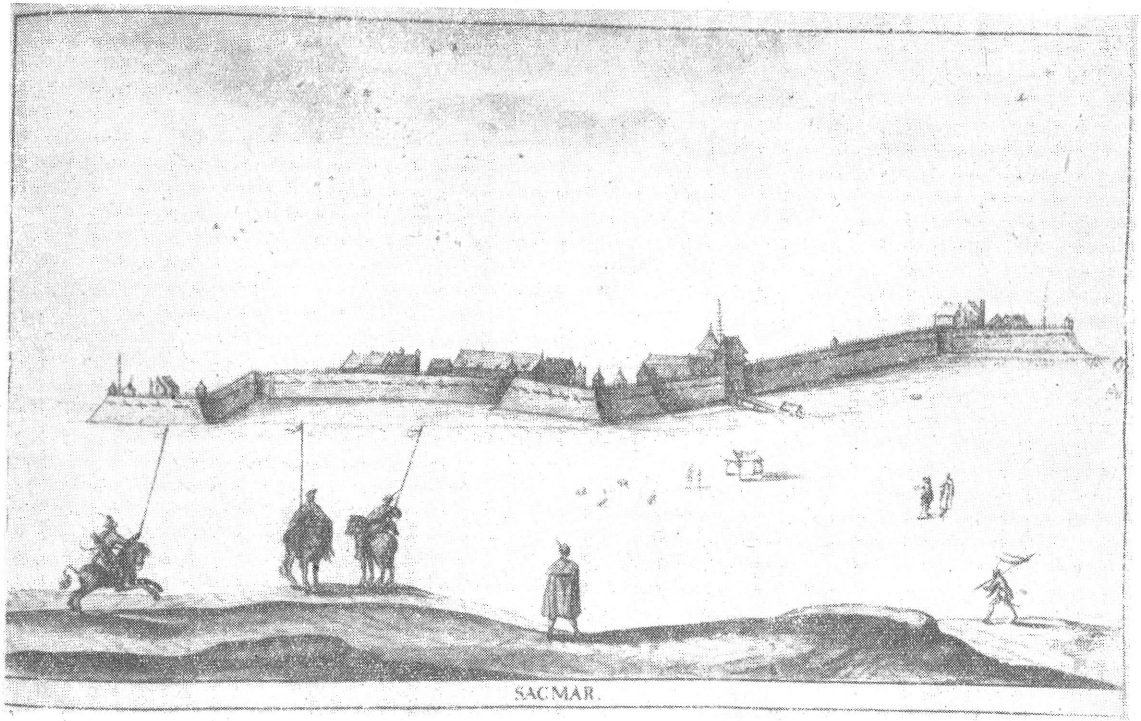
Amennyiben ez a leírás Szatmárvárra is vonatkozik, úgy megállapíthatjuk, hogy a kuruckor idejében meglehetősen leromlottak már a vár előbb még kitűnő állapotban volt védőművei, s hogy e vár is végül már szintén csak tapasztott, sövényfonásos sárfészekké vált. De hogy még ekkor is erős vár volt, azt az mutatja, hogy *Rákóczi* is csak kiéheztetéssel tudta megszerezni.

Egyébként egészen érthető, hogy olyan matematikailag kimért és minden szögében és távolságában mértanilag szerkesztett várat meg sem lehetett volna építeni tisztán földből, hanem vagy kőre, vagy fára volt szükség, hogy pl. a bástyák visszaugró nyakát, s az orechiont pontosan megépíthessék.

Rajzoljuk meg végre Szatmárvár külső látképét úgy, amint az földfelszíni építményeiben látható volt. Erre egyetlen, eddig ismeretes metszet sem alkalmas, mert egyikük sem hiteles. Ellenben van két kéziratos látképünk, hadmérnökök pontos rajza, minden valószínűség szerint *L. G. Ssicha*, vagy esetleg *Gerhard Grass* művei. Ezek közül egyik a Szamos felől mutatja a várat, még pedig valószínűleg a déli folyóág felől. (7. ábra) E látkép tökéletesen megfelel az alaprajzok adatainak, úgy, ahogy a vár a XVII. század második felében véglegesen ki volt építve. Az ék alakban kiugró bástyák és a cortinák sűrűn át vannak törve lőrésekkel, s mi a legfeltűnőbb, a bástyák és cortinák tetején egy tömören egymásmellé bevert alacsony karósor hú-

7. ábra. Szatmárvár látképe a Szamos felől 1666. táján.

8. ábra. Szatmárvár látképe észak felől 1666. táján.

zódik végig, megszakítás nélkül. Úgy látszik, hogy ez a karósor mintegy a mellvédet pótolta, illetve a sáncfalak tetejéig felkúszott ellenségnek nehezítette meg a bemászást. Ilyen mellvéd-karósort alig látunk más korabeli várak látképén, úgy hogy ez majdnem különlegessége volt Szatmárvárnak. Feltűnik az is e látrajzon, hogy minden bástya csúcsán egy magas pózna emelkedik fölfelé, rajta keresztül vízszintesen átdugott botokkal, amelyeken fel lehetett mászni a pózna tetejére. Ez is alighanem magyar különlegesség, s rendkívül hasonlatos a magyar pusztai pásztor látófájához. Ezek kétségtelenül a kilátótornyok hiányát pótolták.

Kőből épült vártornyok, öregtornyok ugyanis Szatmárvárban aligha voltak. *Grass*, illetve *Ssicha* látképei egyetlen ilyen tornyot sem ábrázolnak. A későbbi metszetekben azonban se szeri, se száma a nagyszerű vártornyoknak. Hogy ezek hogyan kerültek a későbbi metszetekre, azt is elárulja e két hiteles látkép, meg a részletes alaprajz. Az utóbbin ugyanis a bástyák két homlokvonalának végein egy-egy, összesen három apró toronyszerű építményt látunk; nem sokkal lehettek nagyobbak egy későbbi katonai „faköpenynél" Láthatók ezek a vár két hiteles látképén is. Kétségtelenül arra valók voltak, hogy az őrködő katonák beléjük húzódhattak, de semmiesetre sem voltak védedelemre szolgáló tornyok. A nyugateurópai kővárakon ezek kétségtelenül kőből épültek, hasonló céllal, s „caponiere" volt a nevük. A nyugateurópai rézmetszők, akik üzletszerűen forgalombahoztak minden nevezetesebb várról rézbemetszett látképeket, ezeket a Szatmárvárban bizonyára csak fából épült kis apróságokat nem ismervén, azokat „európaiasították" és így lett belőlük a földvárnak számos tornya. Ezek a látképi tornyok azonban a valóságban nem is léteztek, s csak a képzelet szüleményei. Ilyeneket csak kőből lehetett volna építeni, abból pedig az egész várba minél kevesebb volt beépítve.

Feltűnő, hogy a déli oldalról felvett látképen semmi sem látható a várárokból. Pedig ez helyes, és a valóságnak megfelelő; a vár külső védelmi művei, a contrascarpe és a glacis éppen ezt a célt szolgálták, hogy a várnak legalábbis alsó részeit kívülről elfedjék. Ellenben egy torlasz-sor húzódik a látképen a vár és a Szamos közötti térségen, amelyet az alprajzokon hiába keresünk. Ez talán már nem is magához a várhoz tartozott, hanem a város palánkjához.

Másik hiteles látképünk a város felől, azaz északról, a későbbi Deák-tér felől ábrázolja a várat, a várkapuval együtt. (8. ábra) Ahogy irodalmi jegyzeteinkben később részletesen kifejtjük, e látkép jobb szárnyát hibás perspektívával rajzolva, fölfelé kanyarodva rajzolták, amiből a későbbi látrajz-metszeteken vízmosás, agyagos domb származott. Ezen a látképen főleg a várkapu és főként a vár belső épületei hívják fel figyelmünket. A várkapu a falaknál jóval magasabb, négyszögletes toronyból nyílik, amelyet nyeregtető fed. Hogy miből volt

építve, azt a látkép nem árulja el, de alighanem favázas volt,mert ahol a korabeli mérnökök kőépítményt ábrázoltak, annak falazását mindig gondosan kirajzolták. A várkapu hídra nyílott, amely a várárkon vezetett át. A kapu mögött egyetlen magas torony emelkedik a várban, még pedig sokszögű oldalfalazata és gúla-tetőzete szintén azt gyanítatja, hogy ez is fatorony lehetett.

A várban ezen oldalon még néhány nagyobb épületet látunk. Ezek egyike tornyos templom, a legnagyobbik pedig alighanem a „prófunthház", amelynek alapfalait 1908-ban Ferency János megtalálta, amikor a szatmári béke aláírásának színhelyét kereste, de az is lehetséges, hogy a fegyvertár épülete volt.

Bár a várbeli épületekről később számolunk be, a fegyvertárat mégis ismertetjük ehelyütt. A fegyvertár az egyetlen várbeli középület, amelyről nemcsak látképünk, hanem részletes műszaki leírás is maradt fenn. Ez valószínűleg 1663-ban pusztulhatott el, amikor a vasvári béke előtt utoljára háborgatták a várat a törökök. Tény, hogy 1667-ben romokban állott, s ekkor *Ssicha Lucas Georg* császári hadimérnök kapott megbízást, hogy újjáépítésére tervezetet és költségvetést készítsen. Úgylátszik, hogy *Ssicha* éppen Szatmárvárban tartózkodott akkor, mert csak 1669-ben rendelték Kassára. *Ssicha* ugyanekkor készíthette a várról fennmaradt látképét is, amelyet már ismertettünk, s amelyről előbb nem volt eldönthető, hogy az ő műve-e, avagy *Grassé*. Mivel azonban a fegyvertárra készített újjáépítési terve azt bizonyítja, hogy Szatmárvárban tartózkodott ebben az időben, így valószínűbbnek látszik, hogy a látképet is inkább ő, és nem *Grass* csinálta.

Fegyvertári tervezete ma is megvan. (Orsz. Ievéltár, Kamarai, Szepesi Kam. Lymbus, I. fasc. B. 2. 122. No. 43.). Címe: „Breve Compendium et Designatio totius Domus Armentarius Zattmariensis 1667."

Ssicha újjáépítési tervezetéhez mellékelte a fegyvertár régi alaprajzát is, továbbá az újjáépítési alakban való alaprajzát, az egyes helyiségek részletes leírását, valamint a szükséges építőanyagok jegyzékét. Megrajzolta egyúttal a fegyvertár újjáépítése utáni látképét is. Így azután a vár eme egyetlen ismeretes épülete minden részletét ismerjük.

Latin leírása magyarban így szól: „Ennek az épületnek két szintje van, de úgy az alsó, (t. i. a földszint), ahogy a felső is, teljesen elpusztult. Mivel pedig a felső szinten semmi ép zsindelytető sincsen, a víztől nemcsak a falak szenvednek, hanem minden erős pusztulásnak van kitéve, amit benne tartanak. Jelenleg olyan nagy munka és annyira szükséges volna az átépítése, hogy ha az előbbi alakra és magasságra állíttatnék vissza, rendkívül nagy költségbe kerülne. Éppen ezért az a véleményem, hogy a felső részt el kell ejteni, s az alsót kell három, vagy négy szárnyra kiépíteni. Mivel azonban a középső rész a vizek lefolyását akadályozza — ez az oldal C-vel van jelölve — azt telje-

sen le kell bontani, s csupán a fal legalsó része maradjon meg, s helyette földalatti helyiségeket kell építeni, aminek elkészültével elégséges befogadóhely lesz. Hogy ehhez az épülethez miféle és mennyi építőanyagot kell beszerezni, az alábbiakban megjelölöm, de az árakat nem jegyeztem fel. — Lucas Georgius Ssicha, mérnök".

„Mi szükséges a szatmári vár fegyvertárának újjáépítésére és renoválására: 100 tokaji mérő oltatlan mész, 100 szekér homok. A kőművesek bére kitesz kb. 250 császári tallért. Az ácsok bére 190 tallért. 155 mennyezetgerenda, s közönséges fenyőgerendák $4^1/_2$—5 öl hosszúságban. Koszorúgerendára és a tetőszerkezetre 94 drb. nagyobb fa. A padozathoz 190 drb. Szarufa 700. Zsindely 50.000, léc-szeg 3000, padlószeg 600, szeg a mennyezethez 100. Lécet nem kell venni, mivel a császári fűrészmalmok közel vannak Szatmárhoz."

Feltűnik, hogy *Ssicha* tégla beszerzését nem említi, csak a fa-alkatrészeket, amiből az tetszik ki, hogy az épület romjaiban elégséges tégla volt az újjáépítéshez, vagyis az elpusztuláskor csak kiégett a fegyvertár.

A fegyvertár újjáépítése utáni, *Ssicha* által megtervezett látképe nagy földszíntes épületet ábrázol, homlokzatán nagy kapuval, efölött kis toronnyal, a kaputól jobbra öt, balra hat ablakkal, három épületszárnnyal, tágas udvarral. Azt azonban nem tudjuk, hogy valóban elkészült-e az épület.

A régi épületben, alaprajza tanúsága szerint, a következő helyiségek voltak: jobboldalon az épület egész oldalát elfoglaló nagy helyiség nagyobb ágyúk raktárának; a jobboldal és a homlokzat közti sarok teljesen romokban volt. Baloldali szárnya közepén ágyúgolyó-raktár helyezkedett el. Emellett egy raktár feküdt gránátoknak, tüzes golyóknak és más tűz-szereknek. Ezt megelőzte a fegyverkovácsok műhelye. Volt benne kovácsműhely, hét üres helyiség, három lépcső az emeletre, a homlokzati oldalon a főkapu baloldalán a parancsnok lakása, jobboldalán több, elpusztult kisebb helyiség, az udvar közepén kút.

Az újjáépítési terv szerint a következő helyiségek voltak bele tervezve:

A baloldali szárnyban nagy fegyverraktár, hátul a sarkon ágyugolyó-raktár; a fegyverraktár előtt gránátoknak és más tűz-szereknek való raktár, elül a bal sarkon raktár a kéziszereknek. A hátsó kaputól jobbra a fegyverművesek szállása feküdt, balra a kovácsoké, a hátsó jobb sarokban egy műhely, az első front udvari részén börtön, utcai oldalán a parancsnoknak három helyiségből álló lakása, két helyiség a puskaműveseknek; az épület jobb oldala egész hosszában oldalt nyitott, felülről fedett helyiség különféle raktározandóknak, az udvar közepén kút, hátul a jobb sarokban egyetlen árnyékszék.

Szatmárvár külső képéről és belső épületeiről többet nem lehet hitelesen megállapítani. Alaprajzaink és látképeink azonban kellőleg

meggyőzhetnek bennünket arról, hogy a maga korában kiváló és igen erős vár volt. Modern kiépítése után hét ostromot állott Szatmárvár, de csak egyetlen alkalommal sikerült ostrommal bevenni.

A vár külső erődítései közé lehet még számítani Szatmár és Németi városok palánkjait is, de ezek mégsem voltak a várnak szerves részei és így nem is foglalkozunk itt velük.

Szatmárvár külső képére vonatkozólag a fentiek után már nem sok újat olvashatunk ki azokból a történelmi adatokból, amik erre vonatkoznak, úgy hogy csak röviden tekintsük át azokat.

Amikor 1562-ben törökök ostromolták, a várőrség a kívülről várt segélycsapatok számára hidat vert a Szamoson. Ennek a hídnak a Szamos Németi felé menő ágán kellett lennie, mert arról várták a segítséget. Kitetszik ebből, hogy akkor még nem volt a Szamosnak hídja a két város között, csak a Latorszeg nevű hely táján volt egy gyaloghíd az őrség számára. A császári sereg egyik tagja, *Forgách Simon* azt írja, hogy beérve Németibe, észrevették, hogy a török már átment a hídon, s a várat rohamozza. Ők tehát a városhoz (t. i. Szatmárhoz) érve rögtön felfutottak a bástyára. „A híd fölött állott ez, ott, ahol a Szamos-derékből kijön az a szakadék, mely a várost körülfolyja. Azontúl nem volt egy csöpp palánk sem, hanem mi rekesztettük el az üres tért hevenyészett torlasszal, hogy az ellenség be ne rohanjon a nyitott városba." Azt mutatja ez a leírás, hogy 1562-ben a vár még valóban nem volt teljesen kiépítve, főleg a Szamos-zúg felől, ahol még bástyái sem voltak.

Amikor 1604-ben *Bocskay* ostromolta Szatmárvárat, *Szamosközy István* emlékezett meg a várról a következő sorokban: „Ostromoltatták penig leginkább azt a két bástyát, kik jobb kéz felől vannak, hogy az várból kijönnénk, az víz vagy az malmok felől, az mely felől az németek temetése vagyon... Az árokban való vizet az vár alól elvötték, de sehol annyira el nem vehették, hogy az mellyét az embernek fel nem érhette volna... De legfeljebb, mivelhogy harántok vagyon Szakmárnak felfont palánkja és meg nem volt tapasztva, iszonyúképen hágták azt... Az belől való lövéseknek iszonyú voltát abból arányozhatni, hogy öt bástyája vagyon Szakmárnak, kik közül mindenikében volt hat, vagy öt ágyú sűrű bontókkal, tüzes csuprokkal, kalácsakkal, felhalmozott kűrakásokkal együtt..."

Ez a leírás pontosan egyezik Szatmárvárnak hiteles térképei nyomán adott leírásunkkal, s már a *Baldigara* építette öt bástyáról van benne szó.

Amikor az 1664-i vasvári békét megelőzőleg a törökök ostromolták Szatmárvárat, *Evlia Cselebi* híres török krónikás írta le az ostromot, s a vár látképét. Leírásából idézzük: „E vár építője *Maximilián* király volt... Midőn reggel a pokolra való hitetlenek a várból látták a mi

húszezer katonánkat, olyannyira ágyúztak, hogy az ég és a föld rengett attól... Szatmárvára, mint szalamánder madár, egészen tűzben állott... A felénk röpített ágyúgolyók mindegyike negyven-ötven okka súlyú volt. Valóban Lengyelországban, Csehországban és Németországban ilyen nagy és erős vár nincsen. Vára egy nagy síkságon álló fehér, erős vár, magaslata semmi sincs. Négy oldala tó, s elfoglalása lehetetlen. Egyik oldalon sem lehet aknákat és lövősáncokat készíteni. Az eget verő ágyúzás miatt a várat nem szemlélhettem meg, csak kerületét, árkait és bástyáit nézhettem meg... csupán a benne lévő templomok, tornyok, paloták voltak láthatók."

Ime, lényegében még a keleti dúsfantáziájú *Evlia Cselebi* sem mond mást, mint amit a várábrázolásokból már tudunk, csupán a várárkot nézte tavaknak. Leírásában az a leglényegesebb, hogy a várnak semmi magaslata sem volt. Tehát valóban a várépítési tudomány alapján épült, földhányások közé elrejtve. Ami a templomokat, palotákat, tornyokat illeti, abban persze sok része van a török krónikás képzeletének.

Szalárdi János „Siralmas Krónikájában" is találunk néhány sort Szatmárvárról. Amikor ugyanis 1645-ben *I. Rákóczy György* ostromoltatta és meg is vette a várat, ebben főleg a kemény tél segített neki, mert a vár körüli vizek úgy befagytak, hogy nehéz ágyúkat lehetett rajtuk keresztülvontatni. „Az odarendelt lövőszerszámokat és muníciót azért a Szamoson által költöztetvén, a Szamosnak napkeletről való partja felől vettetett sáncokból nagyon kezdék lőttetni főképpen a napnyugat és éjszak között lévő bástyájának a sánc ellenében való kazamatáját, hogy a vár mind környül nagy erős földtöltés, azonkívül tapaszos palánk lévén, rontással neki nem sokat ártani állíttatnék..."

Kiviláglik ebből, hogy mint az 1562-i ostrom alkalmával is, az ostromlók minden esetben főleg a vár keleti oldala felől próbálkoztak, mert amint térképeink is igazolják, azon az oldalon a folyó oltalmában bizakodva, kevésbé voltak kiépítve a vár védőművei. Megtudjuk *Szalárditól* azt is, hogy a XVII. század közepén mégis csak betapasztották Szatmárvár fapalánkjait is, hogy fel ne lehessen gyújtani, valamint azt is, hogy kazamatái is voltak a várnak. Sajnos, az utóbbiakról, ezen egyetlen említésen kívül, más adatunk nincsen. Mindazonáltal kétségtelen, hogy bár lenniök kellett földalatti kazamatáiknak, azok mégsem lehettek valami mélyek, mert maga a vár is mélyen feküdt, s a várárok még közelebb hozta a sáncok alá a Szamos vizét.

Várban levő épületekről, a fegyvertárat kivéve, nem sokat tudunk. Amit a *Ssicha*-féle látképünk mutat, arról már megemlékeztünk. A *Priorato*-féle metszeten a vár legdélibb bástyája mögött látunk egy tekintélyes kiterjedésű, négyszögű alaprajzot, de nem tudjuk, miféle célt szolgáló épület volt ott. Egy kisebb négyszögű alaprajz mutatko-

zik ugyanezen metszeten az északnyugati bástya mögött is a várkaputól balra. Többi vártérképeink a vár belső területét üresen hagyják. Van azonban néhány adatunk egyes történelmi feljegyzésekben a várban volt épületekről. 1570-ben említik a várban levő tüzérkaszárnyát. Tudjuk azt is, hogy volt a várban egy ősrégi katolikus templom is, amelynek helyét egyesek a későbbi jezsuita „residentia"-val szemközti telekre teszik; mások szerint azonban ezen a nagy telken előbb katonai gyakorlótér volt a várbeli seregek számára. Ezt a templomot 1662-ben *Bethlen* adta át a reformátusoknak, amikor a vár erdélyi kézben volt. Ezt 1645-ben *II. Rákóczi György* romboltatta le, s helyébe újat építtetett, ami 1655-ben készült el. Hozzája tartozott egy iskola és egy nyomda is. Mivel azonban a jezsuiták egyes adatok szerint ezt a templomot már 1662-ben, más adatok szerint még csak 1672-ben vették el a reformátusoktól, nem lehet biztosan tudni, hogy ez a református templom vajon az ősrégi katolikus templom helyére épült-e, avagy másutt. Igen valószínű, hogy az a gimnázium, amelyet *Pázmány* 1636-ban alapított, ugyancsak a várban állott. A jezsuiták egy kórházat is vezettek, s alighanem ez is a várban volt elhelyezve.

E katonai és kultúrális célú épületeken kívül természetesen voltak a várban lakóházak is. Már a XVI. század végefelé számos erdélyi menekült főúri család telepedett le itt, s kétségtelen, hogy ezek itt építkeztek is.

Amikor 1705-ben kuruckézre került Szatmárvár, még néhány épületét említik meg. A szatmári polgárok ugyanis ekkor azt kérték *Rákóczitól*, hogy a várbeli „búzásházat" adja nekik templomként való használatra, míg maguk építhetnek református templomot, a „cejtházat" (Zeughaus?) pedig iskolának engedték át. Megemlítik ekkor azt is, hogy a feldúlt várban csak két valamirevaló épület állott már, a parancsnok és prófuntmester háza. Meg volt ekkor már a jezsuiták „residentiája" is, s egy nem sokkal utóbb összeomlott templom. Ez a „búzásház" nem lehetett más, mint az az „élésház", amely a várkaputól jobbra állott, s amelyben *Ferency* szerint 1711-ben aláírták a szatmári békét. Ennek alapjait egy 1909-ben végzett ásatás fel is tárta, Ez az utóbbi tégla, vagy kőépület volt. Alapfalait a Deák-térre néző *Vécsey*-féle ház magtára mögött tárták fel. Hogy mennyi törmelék halmozódott itt fel a vár lebontása után, azt az mutatja, hogy alapfalait 2.5 m mélységben tárták fel.

Szatmárvárban tehát nem voltak pompás épületek, paloták, mert a szó legszorosabb értelmében végvár volt, katonai erősség, amelyben elsősorban katonák lakták. Ezek pedig, bár a zsoldosok nagy része családos volt, s nőstől, gyermekestől éltek a várban, nem igényeltek nagyobb lakóházakat, szilárdabb épületeket. Egyik részük meg éppen a városban volt elszállásolva, ami ellen tömérdek panasszal éltek a szat-

mári polgárok. Szatmár elég nagy vár volt ahhoz, hogy tekintélyes számú őrség tartózkodjék benne. A XVII. század második feléből fennmaradt egy összeírás, amely felsorolja a magyarországi végvárakban volt katonai őrségek létszámát. Ebben azt olvassuk, hogy Szatmárvárban akkor 555 gyalogos és 132 lovas volt helyőrségen, de valószínű, hogy időként ennek a létszámnak többszöröse is lehetett. (H. T. L. Törökkori iratok, Fasc. VIII. No. 386.)

Bár nagyobbik részük idegen zsoldos volt, mégis kétségtelen, hogy volt köztük tekintélyes számban magyar katona is, különösen a XVI. század végén, amíg a vallon és német zsoldosok az egész országban el nem szaporodtak. De hogy itt még 1578-ban ízes magyar szó járta a várőrségben, arra vonatkozólag adjunk itt mutatóba egy levelet, amelyet a szatmárvárbeli magyar vitézek küldöttek *Zara Pál* felső-magyarországi főkapitányhoz: „Im Nagyságodhoz bocsátjuk ez mi Urunkat, barátunkat az ő felsége jámbor szolgáját, az vitézlő *Huszár Jánost*, kitől Nagyságodnak üzentünk szóval az mi halhatatlan nagy fizetetlenségükrül, hogy Nagyságod higgye meg szavait, Amit my Szánkval mond és botsássa kegyelmes válasszal, kit Nagyságodnak mind fejenkint Szolgálhassunk meg, mynth kegyelmes Urunknak. Az Ur Isten tartsa meg Nagyságodat; Datum ex Zathmar 5 aprilis 1578. Nagyságod szolgái Az szakmári magyar vitézek fejenkint". (H. T. L. Törökkori iratok. Fasc. (III. No. 386.)

Szatmárvár helyzete a város mai alaprajzában

Mindeddig nem érintettük azt a kérdést, ami talán egyik legfontosabb problémája Szatmárvárnak, hogy hol volt pontos helyzete? Fontos kérdés ez főleg azért, mert ma már nyoma sincsen, sem egyetlen köve, sem egyetlen árka sem található meg. E probléma megoldásában segítő eszközeink voltak a helyszíni viszonyok megfigyelésén kívül a helyi történelmi feljegyzések, s főleg a korabeli hiteles térképek kiértékelése és kimérése.

Szatmárvár helyének megfejtésével már *Bagossy Bertalan* is foglalkozott. Ő azonban csak a helyi adatokból indulhatott el, mert a korabeli térképek nem állottak rendelkezésére. A váráról 1780-ban történt felmérése és telkesítéséből indult ki, s így kimutatta, hogy az árok nyomai akkor még az Eötvös utca és az Iskolaköz sarkánál lévő mélyedéstől kezdve, a Széchenyi utcai kanonoki házak kertjei alatt vonultak, majd átcsapott ez a Deák tér és Eötvös utca sarkán a századunk elején még fennállott Korona vendéglő telkére, s innen tovább húzódott a jezsuiták kertjébe, ahol nem sokkal az előtt még egy nyílt árok is mutatta helyét. Innen tovább vonult a régi zsidótemplom mellé, majd a Várdomb utcai és Batthyány utcai telkek lábjában vezetett. Másik

irányban az Iskolaköztől az Árpád utca felé indult, s e század eleji vasúti internátussal szemben érte el azt. Innen a Majláth utca mögött irányult ki a Szamoshoz. E vonalon fekvő telkek tulajdonosai, mondja *Bagossy*, még jelen századunk elején is kénytelenek voltak minduntalan töltetni telkeiket, főleg a kanonoki házak kertjeit, meg a Várdomb utcai telkeket. Volt olyan mély telek a kanonoki házak között, amelyre rövid idő alatt 400, a Várdomb utcában meg olyan, amelyre tíz év alatt 1200 szekér homokot kellett felhordatni.

Bagossy felismerte még a várárkon kívül fekvő sáncok nyomait is a Rákóczi utca északi oldalának telkein. Ezek a sáncok azonban, ha tényleg itt voltak, már semmi esetre sem lehettek a vár szerves tartozékai, mert *Bagossy* nem ismervén a vár térképeit, nem tudta, hogy a vár-test sohasem nyúlhatott ki a Rákóczi utca vonaláig. Alighanem inkább a városi palánkhoz tartozó sáncok lehettek ott.

Nézzük most már azt, hogy a hiteles vártérképek alapján hogyan helyezhetjük el e várat a jelenlegi utcahálózatban? (L. a 2. és 3. ábrát.)

Erre a célra csak egyetlen térképünk alkalmas, a *Priorato*-féle metszet, amely a város akkori alaprajzát is ábrázolja, s amely a lehető leggondosabb kimérések után is tökéletesen megbízhatónak bizonyult. E térképet ugyanis az óramutató járásával megegyező irányban kb. 63°-kal elforgatva, helyes betájékozásba hozhatjuk. Mértékarányát a rajta felismerhető két fixpont, a mostani közúti híd helyén volt egykori várhíd, és a Németibe vezető egykori híd segítségével 1 : 5000 arányúnak határozhatjuk meg. Ezzel tökéletesen alkalmassá tettük arra, hogy rajta a jelenlegi utcahálózatot felismerjük. Ennek alapján pontosan megállapíthatjuk, hogy hogyan és hol feküdt egykor Szatmárvár. Az egykori várárok nagyjából valóban ott húzódott, ahol azt már *Bagossy* felismerte. E várárok külső peremének vonala a következő volt, megjegyezvén, hogy maga a várárok is olyan szabályos ötszöget alkotott, amelynek oldalai kissé befelé íveltek. E várárok északi sarka a Deák tér, Széchenyi utca, Iskolaköz és Eötvös utca közti telektömbnek éppen középpontjában, a székesegyház mögött, valamelyik kanonoki ház kertjében feküdt. Innen kissé befelé ívelve a Deák tér és Eötvös utca sarkától kissé keletre, az egykori Korona vendéglő telkén vonult délnyugatnak, a Deák tér déli házsorának telkein át; keresztezte a Várdomb utcát, s az ötszög délnyugati sarka a Várdomb utca és a Batthyány utca közti telkek lábjában volt, jóval a későbbi csizmadia-szín mögött. E teleklábakban húzódott tovább az árok a Szamos felé, s következő sarka a Szamos közúti hídjával majdnem szemben, a későbbi *Heinrich*-féle fürdőtől kissé nyugatra esett. A következő oldal ívjének közepe éppen szemben feküdt a Szamos mostani közúti hídjával, ahol Szatmárvár idejében is híd volt. A következő sarka a váraroknak a Maj-

láth utca és a Bányai út sarkával esett szembe. Innen északkeleti irányt véve az árok, a Majláth utca keleti oldalának telkein futott, majd ismét keresztezve az Eötvös utcát, jutott el az utolsó sarkához, amely a Széchenyi utca és Árpád utca délnyugati sarkától kissé nyugatra feküdt. Innen aztán az Iskolaközt keresztezve, vonult kiindulási pontunkhoz, a kanonoki házak telkei közé.

Említettük már, hogy a várárkon kívül, azok egy-egy oldalának középvonalában feküdtek az ún. félholdak, lunettik, azok a kifelé fordított ékalakú sáncok, amelyek így a várárok öt sarkával együtt az egész váralaprajzot tízszögűvé tették. Tekintsük át most az öt lunetti helyzetét a jelenlegi város-alaprajzban. Az egyik ék alakú sarka, a Deák tér déli házsorának éppen közepével esett szemközt. Ezen vezetett át a kijárat a várkapuból. A nyugati félholdacska a Batthyány utca közepétől kissé délre szögellt ki a keleti házsorban. A déli lunetti pontosan a Szamos mai közúti hídja felé nézett A keleti pedig a másik folyóág hídjára, amely az Eötvös utca végétől kissé délre esett. Végül az ötödik lunetti sarka a Széchenyi utca kanonoki során majdnem a szemináriummal szemben sarkalt kifelé.

A vár középpontja kb. a Szirmay utca és a Hídköz sarkánál, a későbbi Kálvária templommal, az akkori „dobolódomb"-bal, szemben esett.

A vár földalatti műveiről alig tudunk. A jezsuitáknak ajándékozott telekről feljegyezték, hogy pincék voltak benne. Ezek kétségtelenül a vár egykori földalatti helyiségeihez tartoztak. A szájhagyomány azonban legendákat költött a várhoz. Jelen századunk elején még arról suttogtak Szatmárott, hogy a Kálvária templom pincéiből alagút nyílik, amely a Szamos alatt egészen Erdődvárig húzódik. Amikor 1889-ben lebontották a város régi színházát, amely a városházzal volt összeépítve, egy bolthajtásos üregre találtak, amelyről azt írta a helyi sajtó, hogy annak az alagútnak egyik része volt, amely innen Erdődvárig vezetett hajdan, s amelyre „még több öreg emlékszik". Bizony erre még a legöregebbek sem emlékezhettek, mert ilyen alagút sohasem volt, sőt már arra sem emlékeztek, hogy hol feküdt a vár, különben nem keresték volna alagútját a városháza táján.

Az alagút mondája még 1934-ben is felújult, amikor egy városi polgár azt állította, hogy ismeri egy alagút titkát, amely Szatmárvárból Aranyosmedgyes várába vezetett. Saját költségén ásatást is végzett a városháza előtt, persze eredménytelenül. 1935-ben a Deák téren fekvő *Vécsey*-ház pincéjéből kiindulva gondolták a várbeli alagutat, majd a Rákóczi utca és vár közti összekötő alagútról beszéltek.

Szatmárvár nyoma már majdnem az emlékezetből is kiesett; a jelen század elején már az utcanevekből is csupán csak a Várdomb utca emlékeztetett az egykori várra.

Szatmárvár történeti sorsa

Jóllehet Szatmárvár településére és gazdasági életére vonatkozó földrajzi vizsgálatot tűztük célul magunk elé, mégsem térhetünk ki az elől, hogy történelmi sorsára ne vessünk — mások kutatásainak nyomán — egy egészen gyors pillantást, mert életrajza mégis csak történelmi mozzanataitól függött, s főképpen mivel hányatott élete vázolása nélkül nem érthető meg, miként lehetett olyan tragikus hatása az egész, mögötte elterülő vidék elnéptelenedésére és főleg a magyar lakosság pusztulására, viszont a románságnak ennek helyére való gyors benyomulására.

Szatmárvár aminő áldásos hatással volt a mögötte elterülő országrészeknek a német kizsarolás ellen való oltalmában, olyan átok volt közvetlen vidékének lakosságára.

Szatmárvár élete nem volt hosszú. 1543-tól 1705-ig tartott mindössze. Összesen tehát 162 évet élt. De ezen idő alatt nem kevesebb, mint tíz kemény ostromot állott ki. Ostrommal nem sokszor vették meg, de ennek ellenére mintegy tizenkétszer cserélt urat. Átlag tehát másfél évtizedenként más kézen volt a vár, s minden ilyen gazda-csere újabb és újabb pusztulást és vészt jelentett környezetére. E gyakori gazdacsere bizonyítja, hogy valóban e vár volt kulcsa az itt összeszögellő három-egy országnak.

Szatmár mint erdélyi birtok lépett a mohácsi vészt követő történelmi zajlások sodrába. Talán még nem is mint számottevőbb erősség, inkább csak mint gazdag város. *Zápolya János* mindkét várost, Szatmárt és Németit, amelyeket csak a Szamos egyik ága választott el egymástól, 1526-ban a *Báthoryaknak* adományozta. Ezzel szemben van egy másik adat is, hogy 1527-ben *Ferdinánd* adományozta a városokat *Szalaházy Tamás* egri püspöknek. (*Bunyitay—Rapaics:* „Egyháztört. emlékek", I. 354.) Erről azonban bővebbet nem tudunk.

A testvérvárosok tragédiája csakhamar megkezdődött. *Ferdinánd* megbízta az általa kinevezett *Bánffy Boldizsár* erdélyi vajdát, hogy foglalja el e városokat, s ez 1536-ban mindkettőt felgyújtotta és leégette. Ekkor történt, hogy az erdélyi hadak közeledtére a császáriak a szatmári Szent Dénes kolostort őrséggel megrakva, elvonultak, de az erdélyiek ezt a megerősített kolostort elfoglalták. *Zápolya* halálával e városoknak vissza kellett volna szállniok *Ferdinándra*, mire a *Báthoryak* a *Zápolyától* kapott adománylevelet hamarosan *Ferdinánddal* is megerősíttették (1543), s hogy birtokukat biztosíthassák, azt az állítólagos Szamos-kanyart, amelyben Szatmár feküdt, a folyókanyar átvágásával szigetbe foglalták. Egyúttal hozzáláttak a vár megerősítéséhez.

Fráter György megöletése után Szatmár is *Ferdinánd* uralma alá jutott. Ebbe azonban a török semmiképpen sem akart beletörődni. A három *Báthory*-fivér is *Izabellához* csatlakozott, mire *Ferdinánd* a kas-

sai kapitánnyal ostrom alá vétette a várat. Ekkor, 1557-ben égett le Németi másodszor. *Izabella Balassa Menyhértet* tette meg hadai fővezérének 1558-ban, de ez árulással beült a várba, majd újabb árulás után átadta azt a császárnak.

A császári kézre jutott Szatmárt azonban a török 1562-ben mindenképpen vissza akarta szerezni. *Balassa Menyhért* védelmezte azt. Ostrom közben előbb Németit gyújtották fel újból, majd rohamukkal a várat is majdnem elfoglalták. Végül azonban siker nélkül voltak kénytelenek visszavonulni, mert a teljesen felélt vidéken éhínség fenyegette őket.

1564-ben újból erdélyi kézre jutott a vár, mert *Balassa Menyhért* távollétében *Báthory István* váradi kapitány rohammal megvette.

Nemsokáig örülhettek az erdélyiek Szatmár birtoklásának, mert a szultán a császár kérésére elrendelte az erdélyi fejedelemnek, hogy adja át a várat a császári hadaknak. Erre az erdélyiek maguk rombolták le a várat, s azt a földdel egyenlővé tették, hogy a császáriak hasznát ne vehessék. Ekkor vonult be *Schwendi Lázár* császári vezér seregével a városba, s a várat egyelőre csak sebtében megerősítette, úgy hogy amikor a törökök ott-termettek, hogy újból visszavegyék, az már a leghevesebb ostromnak is ellen tudott állni. Ezután kezdődött a vár az akkori legmodernebb olasz módszer szerint való megerősítése.

1567-ben török parancsra az erdélyiek kísérelték meg visszaszerezni, de sikertelenül. 1571-ben *Békés Gáspár* vezetésével Szatmáron vonultak keresztül a császári hadak az erdélyi fejedelemmé választott *Báthory István* ellen, majd megveretésük után is ide vonultak vissza. 1585-ben végülis *Báthory*, akkor már lengyel király, kibékült a császárral és egyességük értelmében Szatmárt is visszakapta, s így az megint erdélyi birtokká vált. Előbb már neves császári tábornokok voltak parancsnokai, így *Mager Erazmus, Raminger Jakab, Tiefenbach Kristóf, Nogarola Ferdinánd*, sőt, tudjuk már, hogy egyideig *Schwendi Lázár* is itt-tartózkodott.

Báthory Zsigmond zavaros idejében Szatmárvár sorsa is zavarosnak mutatkozik. 1593-ban kiújulván a háború a török és a császár között, 1594-ben *Szinán* nagyvezér pusztította el alaposan Szatmárvár környékét, 1599-ben *Mihály* vajda hadai jártak a környéken, míg azután 1603-ban *Básta* felsőmagyarországi császári parancsnok vonult át itt, hogy *Mihály* vajdát megverje. Ezidőtájt magyar ember, *Székely Mihály* volt e vár parancsnoka. *Mihály* vajda utóda, *Radul* is megfordult itt, amikor *Básta* támogatását kérte a császárhoz.

A zavaros és szenvedéssel teli életnek *Bocskay* felkelése, ha nem is vetett véget, de legalább egyidőre megint magyar kézbe került Szatmárvár. *Bocskai* ugyanis 1604-ben ostrom alá vétette, s a városban élő magyarság szintén neki segítvén, a kiéheztetett császáriak feladták. Mérhetetlen öröm volt ez a magyarságnak, s jobb napokat remélhettek,

mert 1606-i bécsi béke is *Bocskay* kezén hagyta Szatmárvárat. Sajnos *Bocskay* még ezév végén meghalván, Szatmárvár ismét visszaszállott a császár kezére.

Most azután mintegy négy évtizedig változatos volt e vár sorsa, hol császári, hol erdélyi kezekben lévén. Egyideig még kímélettel volt a császári kormányzat Szatmárral szemben, sőt a város kiváltságlevelét is megerősítette, s 1610-ben még *Thurzó* nádor is megfordult itt. Magyar várparancsnok is akadt ezidőtájt, pl. 1611-ben *Dóczy* volt a várbeli hadak kapitánya. Amikor *Bethlen Gábor* szabadságharca a nikolsburgi békével lezárult, ennek értelmében Szatmárvárat is ő kapta meg a két várossal együtt. Egyideig erdélyi birtok is maradt Szatmár, magyar parancsnokság alatt, pl. 1622-ben *Rozsályi Kún László* volt a várparancsnok.

Bethlen halála után azonban Szatmár az egyesség szerint 1630-ban ismét a császárra szállott vissza. Viszont *I. Rákóczy György* fejedelem 1644-ben *Kemény János* generálissága alatt *Gaudi Andrást* küldötte Szatmár megvételére, s azt a székely és magyar hadakkal megostromoltatta. A kiéhezett várőrség megadta magát, az erdélyiek bevonultak, s *Kemény János* a várat újból jól megerősítette. Ezt az ostromot *Szalárdi János* „Siralmas Krónikā"-ja örökítette meg.

1645-ben a linzi béke Szatmárt erdélyi kézben hagyta, úgy hogy 1646-ban itt tartották meg a ref. egyházi zsinatot. Azonban megint nem sokáig volt nyugtuk a szatmáriaknak, mert *II. Rákóczy György* szerencsétlen lengyelországi kalandját megtorló lengyelek 1657-ben az országba berontva, idáig juthattak, s Németit felgyújtották, Szatmár városát pedig megsarcolták.

II. Rákóczy György a fejedelemségtől megfosztatván, a fejedelemmé választott *Barcsay Ákos* igyekezett megelőzni a törököt Szatmárvár hódoltatásában, s a szatmáriak hajlandók voltak magukat *Barcsaynak* alávetni, de *Rákóczy György* özvegye az 1647-i országgyűlés határozata értelmében, mivelhogy családja megszűnt erdélyi fejedelem lenni, kénytelen volt a várost császári kézre adni, aki azt 1660-ban át is vette, s a várat német őrséggel jól megrakta. Viszont ebben nem nyugodtak bele a törökök, hanem nagy sereggel szálltak a vár alá, de az erős császári csapatok elűzték őket onnan. Ezt az ostromot *Evlia Cselebi* török krónikás írta le, akinek leírását előbb szóról szóra idéztük.

A császáriak által támogatott *Kemény János* választatván erdélyi fejedelemmé, az ellene küldött tatárok kirabolták Szatmár környékét, majd rövidesen *Montecuccoli* vonult ide hadaival Erdélyből. Amikor az éhínség miatt kénytelen volt innen továbbmenni a törökök felgyújtották Szatmárt, kirabolták, népéből pedig tömérdek rabot hajtottak el.

A törökök még 1663-ban is háborgatták Szatmárt, de a vasvári béke után már nem mutatkoztak többé. A várbeli németek ellen 1669-

ben a környékbeli nemesség fogott fegyvert, s a zsákmányoló zsoldosokat a közeli Gombás-erdőben levágták.

Nemsokára a kurucok kezdték háborgatni a szatmárvárbeli német zsoldosokat. 1670-ben *I. Rákóczi Ferenc* kurucai a Szamos Gorzás nevű szűk kanyarjába fészkelték be magukat, s onnan akarták a várat csipkedni, de árulás folytán belepusztultak vállalkozásukba. 1672-ben *Teleki Mihály* vezetésével akarta egy kuruchad Szatmárt megvenni, de a hozzájuk csatlakozott szatmári diákokkal együtt a várőrség a szomszédos Lázári községnél levágta őket. 1673-ban megint erdélyi hadak kísérleteztek a vár megszerzésével, de *Stahremberg* generális visszavetette őket. 1675-ben *Apaffy Mihály* 12 000 emberrel támadta a várat, de eredménytelenül. 1676-ban a halálraszánt, elkeseredett magyarok német álruhában belopóztak a várba, hogy a hadiszertárt felgyújtsák, de rajtakapták és borzalmas halállal pusztították el a szerencsétleneket. 1675—76-ban *Thökölyék* lengyel segítséggel támadtak, s a váron kívül sok császárit levágtak, de a vár német kézen maradt.

1678, vagy 1680-ban — nem bizonyos, melyik évben —, erdélyi és kuruc hadak akarták megvenni Szatmárvárat *Teleki Mihály* parancsnoksága alatt, de sikertelenül. Ebben a támadásban pusztult el Szatmárnak a Szamos balpartján elterült nagy városrésze, a Hóstát.

1682-ben *Thököly* kuruc hadait *Petneházy* kapitány vezette ide. Szatmárvár alá szálltak, s a nagy szárazságban leapadt Szamoson átlopózván, kurucos rohammal behatoltak a várba. Szatmárvár tehát az 1660 óta tartó 22 évi megszakítatlan német uralom, s annak minden borzalma után ismét magyar kezekbe jutott. Azonban nem sokáig tartott a magyar világ Szatmárban, mert Buda visszafoglalása után 1684-ben ez a vár kuruc őrsége is átállott a király pártjára és átadta azt a császáriaknak. (Bagossy, 219. l.) Ezek ekkor újból rendbehozták a vár védőműveit.

A császári zsoldosok erőszakoskodásai persze újból elkezdődtek. 1685—93-ban a véres *Caraffa* fészkelt Szatmárvárban, s vérig zsarolta a két várost, mintegy 61 032 frt-t kényszerítvén ki tőlük. Távozása után sem szűntek meg az elviselhetetlen zsarolások, rablások és erőszakoskodások.

Mindezek után érthető, hogy a Tiszahát népe elsőnek állott *II. Rákóczi Ferenc* szabadságzászlói alá. *Rákóczi* már 1703-ban Szatmár alatt állott hadaival.

A vár története ezzel elérkezett utolsó felvonásához. S most, az eddigi szűkszavú kronológiánk után, amelyet egyébként sokkal ékesebben, hitelesebben, s igaz magyar szívvel a derék *Bagossy Bertalan* már félszázad előtt megírt, erről az utolsó felvonásról számoljunk be mi is kissé részletesebben, mert sok földrajzi mozzanat is van benne. (*Esze Tamás* szerint.)

Rákóczi 1703. aug. 15-én jelent meg hadaival a szomszédos Vetés falunál, s Óvárinál azonnal hidat veretett a Szamoson. Meghallván ezt

Glöckelsperg, Szatmárvár parancsnoka, 300 lovasával a németi hídon át Dara községbe vonult. Innen pillantották meg a kurucok hídját, amelyet a túlsó parton hídfőállás védett, négy falkornétával megerősítve. Ezt a hidat a kurucok mindössze három nap alatt verték fel. A német zsoldosok parancsnoka ekkor elhatározta Németi felégetését, mivel úgy ítélte, hogy azt nem tudnák megvédeni. Aug. 16-án este fel is gyújtották a szerencsétlen várost.

Szatmárvárat csak elhanyagolt földsáncok és földbástyák védelmezték. *Rákóczi* nem támadott azonnal, hanem aug. 29-én áttette táborát a vár keleti oldala felé, Pettyén és Ombod községek alá. A császáriak ezt észrevevén, másnap lerontották az Óvárinál volt kuruc hidat, mire a kurucok táboruk közelében, Pálfalva és Szentmárton között építettek új hidat. Elkezdték ugyanakkor a Szamoson egy gát építését is, hogy a várat védelmező déli folyóág vizét a felső ágba tereljék, s így a várat kivegyék szigeti fekvéséből. Amíg az elgátolt folyóág kiszáradására várakoztak, Rákóczi valamivel hátrább vonta táborát a vár közeléből, majd szept. 4-én a valamivel távolabb fekvő Domahida községbe vitte át. Itt táborozott szept. 15-ig, amikor a kuruc sereg ismét Szatmárvár alá vonult. Vetésnél szálltak ezúttal táborba, s azt a folyó Gorzás nevű híres szűk kanyarában ütötték fel, ahol egyszer már 1670-ben *I. Rákóczi Ferenc* kurucai is befészkelték magukat, de árulás folytán akkor nem sikerült vállalkozásuk. Maga *II. Rákóczi Ferenc* emlékirataiban így írta le ezt a folyókanyarba helyezett tábort: „A Szamos kanyarulatai között egy félszigetet találtam. Ennek partja olyan meredekek voltak, s az egész olyan szűk földszoros volt, hogy átmérője alig száz lépés. Ezt a térséget megerősítettem egy árokkal és cölöpös mellvéddel, a kapuőrség számára pedig különálló középsáncot csináltattam. A tábor másik felén zárt sáncot emeltettem, úgyhogy a hely biztonsága e kevéssé jelentékeny védőművek folytán majdnem felért a szatmári vár erejével."

Mindjárt iktassuk ide a híres Gorzásnak azt a másik leírását, amelyet korabeliek adtak róla *II. Rákóczi Ferenc* itteni táborozásakor: „Ezen Szamos tekerületi öbli igen bőv, és tér, torkolattya pedig olly közel kerül egymáshoz, hogy a' midőn ezen alkalmatos térségű Gorzásba nyúlászatot tettek a' Vadászok, két puskás elégséges vólt annak kapujában a' lövésre el állani."

Rákóczi kurucai tehát ebben a nagyszerű Gorzásban táboroztak 1703-ban. A várbeliek és a kurucok között szept. 19-én kisebb ütközetre került sor, mégpedig a vár közelében. Szept. 21-én a várbeliek a jobb kilátás érdekében elkezdték a fákat és bokrokat a Németi felé eső oldalon kiirtani. A kurucok erre a Németi körüli árokban bújtak meg, s másnap a munkára menő labancokat elkapták. A kurucok szept. 24. és 25-én a Szamosnak a Pálfalva—Vetés közti holtága felől terveztek támadást a vár ellen, mert ez volt a víz levezetése után annak leg-

gyöngébb o'dala. A németek azonban a vár és folyó közti térségen erős sáncokat hánytak most. A város lakossága persze a kurucokhoz húzott, s megmutatták nekik a Pálfalvánál elgátolt és emiatt leapadt folyó legjobb gázlóit. Szept. 28-án a kurucok gyalogsággal és lovassággal támadtak, s az első rohammal elfoglalták a városban a templomot és a ref. iskolát. A labancok viszont a palánkok előtt hányt sáncokból tüzeltek rájuk, majd innen is bevonultak a palánkba. Közben a város egészen elpusztult, úgy hogy a maradék lakosság rövidesen ki is költözött belőle Szatmárhegyre.

Okt. elején *Rákóczi* megadásra hívta fel a várat, de *Glöckelsperg* azt felelte, hogy egy olyan vár nem adja meg magát, amelyben egy tábornok, két ezredes, két őrnagy, több százados, erős őrség és elégséges élelem van. Okt. 6-án a kurucok egyszerre támadtak a város felől és a Szamos holtága felől. Úgy látszik tehát, hogy az előbbi támadás csak a város felül történt. A város felől támadó kurucok a Németi felé eső híd erődítményeit is elfoglalták, de magát a várat nem tudták bevenni.

Ezután elcsendesedtek a harcok; a kurucok Várad felé fordultak, de Szatmárvár alatt hagyta *Rákóczi* megfelelő haddal *Sennyey Istvánt*. Maga okt. 8-án elvonult a vár alól.

Úgy látszik, hogy a várat körülzáró kuruchad tábora továbbra is a Gorzásban maradt. Nagyon alkalmatos hely volt ez, mert a jobbpart felé a félsziget szűk nyakán, a balpart felé pedig saját hídjukon lévén kijárásuk, az élelmiszerért kijáró várbelieket mindkét oldalról elkaphatták. A körülzárás 1703. okt. 8-tól egészen 1705. jan. 1-ig tartott. Ekkor a teljesen kiéhezett várőrség *Glöckelsperg* generális vezetésével szabad elvonulás feltétele mellett megadta magát *Forgách Simon* kuruc vezérnek, aki *Sennyeyt* váltotta fel az ostromzár vezetésében.

1705. újév napja volt a várnak, mint erősségnek, utolsó szereplési ideje. *Rákóczi*, mint más elfoglalt várakat, ennek széthányatását is elrendelte.

Szatmárvár lebontását 1705 júniusában kezdették meg. 1706-ban még mindig folyt a bontás, s *Rákóczi* akkor meg is sürgette annak befejezését. 1706. márc. 27-én a következőket írta: „Esett értésünkre, hogy Szathmár vára a tavalyi esztendőben némely interveniens impedimentumokra nézve, úgy mint kívántatott volna, el nem rontatott."

Érdekes, hogy a szatmáriak, bár mérhetetlenül sokat szenvedtek e vártól, illetve annak mindenkori őrségétől, mégsem szívesen pusztították el, s csak vonakodva tettek eleget a fejedelem parancsának.

Nem is egyszerre pusztították el az erődítményeket, sőt később a kurucok újból meg akarták erősíteni a vár maradványait. 1709-ben ugyanis *Károlyi Sándor* 9000 cöveket követelt a várostól az újból való erősítés céljára. Mégis mindez abbamaradt, sőt 1711-ben, amikor a szatmáriak már ingadoztak a fejedelem iránti hűségükben, *Károlyi* még a

várban megmaradt épületeket is fel akarta gyújtatni, s újév napján azt üzente a szatmáriaknak, hogy azokból minden használható anyagot, üveget, ablakot, sürgősen hordjanak el, s vigyázzanak városukra, nehogy az is leégjen.

A vár egykori területén játszódott le a kurucok tragédiájának legutolsó felvonása, a szatmári béke aláírása is 1711. április 29-én. A vár egykori éléstárában, a prófuntházban írták alá az okmányokat. Ez a ház a várkaputól jobbra feküdt.

Mégegyszer szó volt arról, hogy Szatmárvárat életrekeltsék. A császári seregek ugyanis a szatmári béke aláírása után még 1711-ben újból meg akarták erősíttetni. Ez azonban nem jutott tovább a szándéknál és tervezgetésnél.

1543—1705 közti 162 esztendő alatt milyen mérhetetlenül sok szenvedést hozott a közvetlen környezetében élő magyarságra, éppen olyan fontos szerepet játszott a három-, sőt egyidőben négyfelé szakított ország életében. Egyrészt Erdély kapuja és egyik kulcsa volt az erdélyi-királysági viszonylatban. Ezért volt mindig nagy stratégiai jelentősége annak, hogy fejedelmi, avagy királyi kézben van-e. Másrészt egyik legerősebb és legfontosabb végvár volt az Alföldön úrrá lett török felé. Éppen ezért az erdélyiek mindig éppen olyan jól vigyáztak arra, akár a császáriak, hogy török kézbe ne kerüljön, s bár azok többször kísérleteztek megszerzésével, mégsem jutott kezükre.

Szatmárvár gazdasági élete

Mint óriási polip, szívta ki Szatmárvár nemcsak Szatmár és Németi városoknak, de az egész Szamoshátnak, sőt a mögötte és tőle délre eső távolabbi tájak gazdasági életét, kerek másfél századon át. A török ugyan sohasem tudott mögéje behatolni, de azért mégis koldússá vált a környék lakossága, sőt el is néptelenedett a vidék, mert elvándorlásra kényszerítette az általa okozott nyomor a szegény jobbágyságot.

Tekintsük át most ennek a várnak gazdasági hátterét, mert nagyon érdekes lesz belepillantanunk abba, hogy egy-egy végvár eltartása milyen óriási teher volt a környező népre. Ezt a kérdést egyébként is még alig vetették fel egy-két végvárral szemben.

Szatmárvárnak, mint majdnem minden nagy várnak abban az időben, volt saját uradalma is, de amikor ennek jövedelméből nem futotta a vár fenntartása, akkor a környéki, sőt távolabbi vidékek lakosságát terhelték meg vele. Hiába volt Szatmár kir. város, szabad polgársággal, a vár fenntartása az ő vállaikat is földig görnyesztette, s amikor kegyetlen német várparancsnokok telepedtek a várba, mint pl. 1603-ban az ide vonult *Básta*, vagy az 1685-ben itt garázdálkodó *Caraffa*, a szatmári polgároknak vért izzadva kellett kiszorítani azokat a javakat, terményt és pénzt, amit ezek rájuk kivetettek. A várat ért számos ostrom

alatt az ostromló seregek tették koldussá és földönfutóvá a környéki népet. Nem egyszer égett le a két testvérváros, lakosai nem egyszer széledtek széjjel, máskor meg a másfelől menekülők lepték el Szatmárt és Németit.

1564 után tartósan császári kézre kerülvén Szatmárvár, és megkezdvén *Schwendi* annak modern kiépítését, a császári generális már érkezésekor sok-sok ezer embert hajtatott maga előtt, akikkel azonnal hozzálátott a munkálatokhoz. Egyúttal megszervezték a vár saját uradalmát is, amely időnkint olyan óriási terjedelmű volt, hogy nemcsak a közvetlen környezetére, hanem még igen távoli vidékekre is kiterjedt.

Szatmárvár legkorábbi számadáskönyve 1569-ből maradt fenn. (Orsz. Levt. Városi és kincstári iratok. Fol. Lat. 1337/I.) Éppen ebben az időben folyt legjavában a vár kiépítése. Tömérdek munkás dolgozott rajta; érthető tehát, hogy rengeteg terményt emésztettek fel. Ebben az évben a vár saját uradalmából befolyt bor mennyisége a következő volt: Csehardó, Széplak, Nagybánya, Szinyérváralja, Erdőd, Sárköz stb. határában fekvő saját szőllőből bevett bor kitett 361 urnát, egy urnát 32 pinttel számítva. (Egy urna megfelelt egy akónak, egy pozsonyi akó pedig 64 itcét, azaz kereken 54 litert tett ki.) Tizedben bevettek 1906 urna bort, kilencedben 26 urnát, s ezenkívül vásároltak is 4293 urnát, úgyhogy átszámítva kb. 3356 hl. bort vittek be a várba.

Búzából bevettek gabonatizedenként kévékben (gelima) számítva az egyes kerületekből a következő mennyiségeket: az óvári kerületből 3442, a németiből 3204, Szabó György kerületéből (Szinyérváralja, Sárkös, Sárközújlak stb.) 907, Csomory Baltazár kerületéből (Krassó, Kóród, Pettyén stb.) 194, Szabó Ambrus kerületéből (Nyírmegyes, Kántorjánosi, Jármi stb.) 2609, Pete Gáspár kerületéből (Gálospetri, Asszonyvására, Bagamér, Portelek stb.) 2100, a tasnádi bíró kerületéből 482, Veres Mihály kerületéből 640, a bélteki bíró kerületéből 163, Szász István kerületéből 1459, ...? János bíró kerületéből 2560, Barbil Antal kerületéből 1823, összesen mintegy 19 650 gelima búzát „in straminibus", azaz szalmástól; kilencedben bejött 1664, minden címen 26 795 gelima búza. Árpa befolyt összesen 414 (?) gelima, ami a magban bevettel együtt kitett 1070 köblöt. Zab bejött 1381 kéve.

A malmoktól is kaptak lisztet, mégpedig köblökben a következő mennyiségeket: a három szatmári malomból 430, a két németiiből 141, az óváriból 155, a szamosbecsiből 71, a parlagi, a két újvárosi, csegei, kishodosiból együtt 54, más malmokból 114 összes címen 1162 köblöt.

Állatokból a következő mennyiséget vette be a vár: szarvasmarha 238, juh és bárány 3858, sertés 723 darab, ezenkívül sonka 916 darab, szalonna 332 oldal, továbbá teknősbéka Zazárból és Paptelekről.

Mindezeken kívül fel van jegyezve a számadási könyv bevételei közé kősó 1540 darab, vaj 198 pint, sajt 352 darab, „bronza" 38 darab, méhkas a saját birtokról és tizedből 419, méz 181 pint, viasz 137 urna,

méhser 25 pint, ser 17 pint, komló 200 köböl, továbbá vas, malomkő stb., végül 512 darab juhbőr. Behoztak még a fentieken kívül malacot, marhabőrt, faggyút, zsindelyt, egyszóval mindent, amire egy épülőfélben lévő vár nagy szervezetének szüksége volt.

Amikor a vár 1562-ben a király birtokába jutott, hiába hivatkoztak a szatmáriak királyi kiváltságleveleikre, mégis kivetették rájuk a beszolgáltatást, s így jobbágyi sorba taszították őket.

1562 után egymást éri a sok összeírás, amelyekben mindent számbaszedtek, amire a várnak szüksége lehet a környékbeli lakosság, s főleg a várbirtokon élőknek terményeiből.

1569-ből a fenti számadáskönyvi adatokon kívül egy másik összeírás (U. et C. Fasc. 47. No. 35.) kimutatja, hogy mi volt a termés Szatmárvár saját birtokán. Akkor összeírtak Óvári, Daróc, Szatmár stb. községekben, amelyek mind a várbirtokban voltak, 5476 gelima búzát, 371 gelima árpát, 901 gelima zabot. Ugyanakkor szénát kellett belszolgáltatniok többek között Szatmár, Erdőd, Porcsalma, Domahida, Váralja, Erdőszáda, Kishodos stb. községeknek.

Ebben az időben már egész tartománya volt Szatmárvárnak. Egy 1570-es összeírásban a következő falvak és városok tartoztak ebbe a vártartományba:

Alsóboldád	Erdődszáda valach port.	Középhomoród	Résztelek port.
Apácafalva	Ekeritó	Kisszokond	Soós
Alsószopor	Felsőboldád	Kékes oláh	Sándorfalva új
Alsófernezely	Farkasaszó	Lophágy	Sándorfalva régi
Béltek opp.	Feketefalu	Mogyorós	Tóthfalu oláh
Balatafalva	Feren... alsó	Mysoka	Tőkés
Batiz	Felsőhomoród	Medes	Válaszút
Barlafalva	Felsőszokond	Magyarkékes	Udvari
Csikófalva	Győrös	Misztótfalu	Szakasz
Csegöld opp.	Gyöngy	Nántü	Színfalu
Csinger Jánosi	Ghéres	Németi opp.	Szoldobágy
Dobra	Györkefalva	Oláhtótfalu	Nagyszokond
Daróc	Homoród közép	Oláhterebes	Kisszokond
Dobranica	Rente-Homoród	Piskáros	Szamostelek
Dajkafalva	Hirip	Papbikó	Szopor felső
Erdőd nagy	Hidegkút	Pusztatelek	Sziliste
Erdőd kis	Ivacskófalva	Petheő opp.	Szakálasbikó
Esztro valach. poss.	Ilosva portio	Porcsalma port.	Szatmár oppidum cum suburb.
Erdőd Hung.	Kisnántő	Rákos	
		Remetemező	

Ezek együtt 77 községet tesznek ki, de közülük egyesek nem voltak teljes egészükben a vár birtokában, hanem csak bizonyos számú telek

a községből. Ez azonban még nem a teljes és végleges területe Szatmárvár tartományának. A király és *János Zsigmond* közti háború után ugyanis ekkorra még nem alakultak ki véglegesen a birtokviszonyok. Egy másik, 1570-es összeírás három váruradalmat sorol fel. Ezekből a szilágycsehi 43 községet, az erdődi 49 falut tesz ki, végül a harmadik Biharban terült el 34 faluval, összesen tehát már 126 községe volt Szatmárvárnak.

Az uradalmak szerencsétlen jobbágyságán kívül más javak is szolgálták a vár bevételeit, így malmok, révek, vámhelyek. Óvári és Erdőszáda révjei, Erdőszáda, Sárköz, Zazar, Domahida, Daróc, Sülelmed, Margita, Zilah, Paptelek, Nagyrát, Újvárhely vámjai szintén a vár bevételeit gyarapították.

Voltak szénégető telepei a puskaporhoz szükséges szén előállítására, pl. Krasznabélteken.

A váruradalom határai gyakran változtak, illetve bővültek. 1585-ben pl. a következő falvakból az alábbi számú jobbágyokat adták át a várbirtokhoz: Sárközön egésztelkes 26, féltelkes 50, szabados 3, házas zsellér 9, háznélküli 4. Udvariban összesen 129 jobbágy. Bélteken egésztelkes 81, házas zsellér 42. Szamos . . . (becs?)-en 24 jobbágy, 18 zsellér, s volt 5 pusztatelek.

A pusztatelkek száma a későbbi összeírásokban mindinkább emelkedik, az egész- és féltelkes jobbágyoké csökken, mert a vidék már erősen kezdett elnéptelenedni. Az 1569-i összeírásban pl. Szatmáron már csak a következő volt a jobbágyok száma: 213 jobbágy, 108 elhagyott telek, Németiben pedig 153 jobbágy és 68 pusztatelek.

Az 1579-i összeírásban (U. et C. Fasc. 152. No. 5.) volt Szatmáron egésztelkes jobbágy 7, féltelkes 30, 1/3 telkes 12, negyedtelkes 37, a suburbiumban pedig (Hóstát) egésztelkes 13, feles 16, harmados 5, negyedes 25, vagyis összesen már csak 145 jobbágycsalád. Németiben találtak ugyanakkor egésztelkest 87, feles 54 jobbágyot, továbbá 5 család szabadost és halászt, zsellércsaládot és pusztatelket 18-at.

Mindkét város adózott ekkor a várnak a gabona, zab, bor, méh, korcsmai bormérés és a kaszáló után. A két város évi adója ebben az évben 1319 frt és 67½ dénárt tett ki, ami akkor igen nagy összeg volt, hiszen láttuk, hogy a várépítő *Baldigara* tízhavi munkájáért nem kapott többet, mint 70 frt-t.

1583-ban az egykori *Báthory* birtokban, amely valamikor Somlyóvárhoz és Szinyérváraljához tartozott, Lázári, Bozontha (?), Udvari, Misztótfalu, Szinyérváralja, Szamostelek, Parlag, Bathyoez (?), Újváros községekben és az Avasság 9 falujában már nem találtak többet, mint 157 jobbágyot és 18 zsellért, annyira szétszéledt már a várbirtok lakossága. Éppen ezért kellett a vártartomány területét mindinkább növelni. (U. et C. Fasc. 152. No. 5.)

1583-ban összeírták az egykori *Drágfi*-féle, vagy erdődi birtokban

lévő falvakat, amelyek akkor már Szatmárvár tartozékai voltak. Érdekes ez a névsor, mert bizonyítja, hogy milyen változó volt a vártartomány állománya. Ebben az összeírásban vannak falvak, amelyek az 1569-iben még nem szerepeltek, sőt még máramarosi falvakat is találunk köztük. Viszont számos olyan falu neve hiányzik, amelyik az előzőben még benne volt. Ezek vagy azért hiányoznak most, mert a királyság és Erdély közti birtokviszonyok kialakulásával kiestek Szatmárvár birtokából, vagy azért, mert közben egészen elpusztultak.

A vár ezen egyik birtokában a következő falvakat írták össze:

Nagyerdőd	Résztelek	Verebes	Hirip
Kiserdőd	Uizoka (?)	Ilosva	Remetemező
Soós oppid.	Felsőboldád	Szamosbecse	Balatafalva
Udvari oppid.	Lopágy	Domahida	Barlafalva
Sárköz	Györös	Kishódos	Papbikó
Közép-homoród	Meddes	Esztró	Válaszút
Mogyorós	Kisszokond	Giengi (Gyöngy)	Ziliste
Színfalu	Szakács	Felsőszopor	Szakállasbikó
Ivacskófalu	Alsóboldád	Alsószopor	Aranyos
Rente-Homoród	Apácafalu	Gyéres	Csomany (?)
Száldobágy	Béltek	Daróc	Farkasaszó
Kisnánd	Dobra	Piskáros	Pethő
Szokond	Nántő	Zihor-falva (?)	Csegöld
Ökörítő	Rákos	Magyar-erdőszáda	Porcsalma
	Csengerjánosi		Felsőhomoród
	Oláherdőszáda		Oláhtótfalu

Az összesen 61 faluban mindössze 1134 jobbágy volt, s ha talán egyesekben voltak más birtokosoknak is jobbágyaik, mégis jellemző, hogy mennyire elnéptelenedett ekkorra Szatmárvár birtoka, hiszen falvankint átlagban nem volt több 18 jobbágynál. Ezekben a falvakban összesen csak 220 zsellér lakott.

Ugyanebben az összeírásban még néhány máramarosi falu is szerepel, de nincsenek benne az előbbi bihari falvak: Bocskó, Lonka, Karácsonyfalva, Illésfalva, Kerőczmező (?), Rahó, Suhatag, Hernecskő (?), Újfalu, Körtvélyes.

Csak a XVI. század legvégére alakult ki véglegesen a váruradalom. 1592-ben Szatmárvár tartományában *Bagossy* szerint négy uradalom volt, mégpedig az erdődi uradalom 37 faluval, az erdőszádai 13 faluval, a bányai 18 faluval, az avassági 27 faluval. Hozzátartozott még ezeken kívül Szatmár Hostánca is. Összesen tehát 95 falu egész gazdasági életét vette igénybe Szatmárvár fenntartása. Ezekben a falvakban együtt 976 egésztelkes, 503 feles, 29 harmados, 62 negyedtelkes jobbágy dolgozott a várnak, s rajtok kívül még 220 zsellér és szabados. Össze-

sen 1570 családot tesz ki, akik mind a várnak éltek és dolgoztak. Ha pedig a termelő földek területében fejezzük ki a várnak ezt az óriási uradalmát, 50 160 holdnyi terület termelt a várnak.

Vessünk most egy pillantást arra, hogy a két testvérvárosra miként nehezedett rá a vár eltartása.

Az 1583-ban Szatmárváron és Németiben összeírt jobbágyok telkeit összegezve azt kapjuk, hogy a Hóstátot is beleértve, csak itt összesen 7160 holdnyi föld volt a várbirtokban. Bár a vár jobbágyain kívül volt még a városokban más lakosság, iparosok, kereskedők, nemesek is, ezeknek már mégis aligha lehetett számbajövő birtokuk az akkor alig használható állapotban lévő határban a váruradalom földjein kívül.

Hogy a távoli falvak, bihariak, máramarosiak miképpen jutottak Szatmárvár birtokába, annak az a magyarázata, hogy erdélyi és királysági várak gazdacseréje esetében az elveszett várhoz tartozó falvakat, ha azok innen maradtak a határon, egy másik, megmaradt várhoz csatolták. *Bagossy* említi, hogy időnkint még Arad megyében fekvő falvak is tartoztak Szatmárvár uradalmába.

A legnagyobb terjedelmét 1592-ben elért Szatmárvári uradalom a XVII. század elején már kezdett csökkenni. Így pl. 1634-ben Szatmáron és Németin kívül már csak 45 faluja volt, amelyek a következő uradalmakba voltak beosztva (U. et C. Fasc. 47. No. 1.):

I. erdődi urad.	II. erdőszádai urad	III. daróci urad	IV. avassági urad.
Nagyerdőd	Aranyos	Daróc	Tartócz
Kiserdőd	Vitály	Nántü	Tözsöfalu
Soós	Oláhfalu	Terebes	Kányaháza
Gyürös	Farkasaszó	Rákos	Komorzán
Lophágy	Válaszút	Gyöngyfalva	Bujánháza
Felsőboldád	Papbikó	Gyéres	Tered
Alsóboldád	Barlafalva	Györkefalva	Bikszád
Nagyszokond	Szakállasbikó	Pusztatelek	Ráksa
Szoldobágy	Sziliste	Bajfalva	Turvékonya
Apácafalu		Nyegrefalva	Lekence
Kenfalva			
Medes			
Pusztamánd			
Mogyorós			
Felsőszokond			
Résztelek			
16 falu	9 falu	10 falu	10 falu

Úgylátszik, hogy ebben az időtájban volt legkisebb a várbirtok. 1642-ben (U. et C. Fasc. 47. No. 3.) már 50 falut sorolt fel benne az újabb összeírás. Egyes falvakat már nem találunk köztük, mint pl.

Kenfalu, Tözsöfalu, Vitály, Farkasaszó, viszont közéjük került Piskáros, Felsőfalu, Oláhkékes, Misoka. Ezen időtájt egyébként eléggé bizonytalanok voltak az egyes falvak nevei, mert lakosságuk állandóan cserélődött, s nemzetiségileg is változott. Ha áttekintjük e várbirtok falvainak sorát, kétségtelenül szemünkbe tűnik, hogy túlnyomórészük lakossága ma már nem magyar nemzetiségű. Sőt igen sok községben már akkor sem volt állandóan megtelepedett lakosság, hanem hegyi vándorpásztorok szálltak be időkint beléjük, akik törzsfők alá voltak sorolva, akiket vajdáknak mondottak. Így is írták össze őket, vajdaságok szerint 1634-ben. Ekkor a váruradalomban a következő vajdaságok voltak: a gyűrűsi vajdaság 5 faluval, a barlafalusi vajdaság 7 faluval, a részteleki vajdaság 4 faluval, a többi falvak meg nem voltak vajdaságokba sorolva, mert valószínűleg már megállapodottabb lakosságuk volt.

Valószínű, hogy éppen a lakosság folytonos vándorlása, mozgása miatt kellett olyan sűrűn tartani összeírásokat, s ezért változott folytonosan a vártartomány közigazgatási beosztása is.

A XVII. század második felében talán már kissé megcsillapodott Szatmárvár tartományában a nép mozgása. Az 1664-i összeírás (U. et C. Fasc. 47. No. 10.) már egészen más képet mutat, mint az előbbi. Ebben már ispánságok, vajdaságok, kuriák szerint van összeírva a birtok lakossága. Valószínű, hogy a megállapodott magyar falvak ispánságokba, a mozgó vándorpásztorság vajdaságokba voltak ekkor sorolva.

A vártartomány javainak összeírásából a következő kép tárul elénk ekkor:

1. Szatmári javak: *a)* Várbeli javak; *b)* A városon kívüli javak; *c)* Szatmár városa és annak „hostattya"; *d)* „Német" város.

2. Erdődi ispánság alja: 4 falu és puszta.

3. Darolc ispánság alja; 15 falu és puszta Itt meg kell jegyeznünk, hogy az összeírásokban többször előforduló Daróc az volt, amely a Kraszna mellett fekszik.

4. Győrösi vajdaság alja: 13 falu és puszta.

5. Részteleki vajdaság alja: 7 falu és puszta.

6. Barlafalusi vajdaság alja: 15 falu és puszta.

7. Avasi vajdaság alja: 16 falu és puszta.

8. Pálfalvai kuria Ombod és Amac falvakkal és egy kétkerekű szamosi malom.

9. Bányavidéki vajdaság alja: 15 falu és puszta.

Ez össszesen 87 falut és pusztát tesz ki, tehát a vártartomány területe újból tágult.

A Szatmárvárban levő javakat az összeírás így részletezi: egy udvar, az udvarbíró háza („Ubrizy-ház"), ecetes ház, az Ubrizy-ház alatt való pince, istálló, az ecetes és szalonnás-ház „héa", sütő-ház, új pince, prófuntsütőház, granarium-ház. Természetesen nincsenek felsorolva a katonai épületek.

A váron kívüli „jók": egy jégverem a vár árka mellett, a vár kapuja előtt egy mészárszék, de ezt „a németek elrontották", egy majorház sövénykerítéssel, szalmafedéllel, három szobával, pitvarral, kamrával; egy malomház, előtte a Szamoson „két bokor kin fögő haios malom ür haioival együtt", „ezen malomnak mind gattyą mind ür haioi most jók ujak".

Németi város határában három nyomásban voltak a várföldek, még pedig az első nyomásban 47 hold, a másodikban 41 hold, a harmadikban 21 „öreg hold". Ezeket külső jószágokkal szántják. Ezek persze csak a vár saját földjei voltak.

Egy évtized múltán, az 1674-i összeírásban (U. et C. Fasc. 47. No. 13.) némileg változott a kép, amit a vár igazgatási beosztása mutatott. Ekkor a következő volt:

1. Szatmári javak: *a)* Vári javak; *b)* Külső javak; *c)* Szatmár városa és külvárosa; *d)* Németi városa.

2. Officiolatus Erdődiensis: Nagyerdőd, Kiserdőd, Soós, Madarász.

3. Voyvodatus Győrösiensis: Győrös, Medes, Alsószokond, Felsőszokond, Lopágy, Felsőboldád, Alsóboldád, Missoka.

4. Voyvodatus Résztelekiensis: Száldobágy, Szinfalu, Magyorós, Résztelek.

5. Voyvodatus Barlafalusiensis: Barlafalva, Ujfalva, Oláhtótfalu, Selestie, Papbikó, Válaszút, Szakálasbikó.

6. Voyvodatus Bányavidékiensis: Sándorfalva, Gyergyánfalva, Pusztatelek, Bajfalva, Nigrafalva.

Mindez összesen csak 28 falut tesz ki a városokon kívül, a líz év előtti 87 faluval szemben, tehát meglehetősen megcsappant a várbirtok javainak terjedelme.

Az 1674-i összeírás szerint a szatmári határban a királynak két szántója volt, egy 70 és egy 155 köblös, de ez akkor nem volt bevetve. A németi határban három fordulóban volt 47, 41 és egy 21 köblös földje.

A falvak lakosságában ekkor már tömérdek volt a szökevényekként feljegyzettek száma. Csak Nagyerdődöt említsük meg, ahol az összeírt 97 jobbágyból 29 volt szökevény, 11 meg özvegyasszony volt.

Szatmárvár uradalma a XVII. század vége felé már nem állott szilárd alapokon, sőt felbomlóban volt már terjedelemben, a falvak számát illetőleg, nemkülönben jobbágyi munkaerőben is. Talán éppen ez volt az oka, hogy valószínűleg megromlott a vár ereje, s elhanyagolt állapotba juthatott, ezért látta már *II. Rákóczi Ferenc* csak sövénypalánknak.

Hogy mennyire elsorvadt már a vár jobbágyi munkaereje, arra igen érdekes világot vet a vár utolsó birtok-összeírása 1701-ből. (U. et C. Fasc. 168. No. 26.) Ekkor Szatmárvár uradalmához tartozó Szatmár megyei falvak jobbágyainak és szökevényeinek száma így alakult:

Falu	Jelenlévő	Szökevény	Falu	Jelenlévő	Szökevény
Oláhújfalu	10	9	Gyűrűs	6	14
Oláhtótfalu	10	6	Nántű	10	9
Szeleste	7	14	Rákosterebes	8	2
Barlafalu	12	27	Madarász	28	49
Válaszút	4	16	Meddes	egészen puszta	11
Szakállasbikó	10	11	Lophágy	„ „	17
Papbikó	6	23	Kisszokond	„ „	6
Mogyorós	9	21	Nagyszokond	„ „	11
Szinfalu	6	25	Felsőboldád	„ „	7
Száldobágy	7	11	Alsóboldád	„ „	4
Soós	8	2			

A 21 faluban tehát nem volt több 141 jobbágynál, de a szökevények száma viszont 295 volt, s hat falu meg teljesen ki is ürült.

Érdekes, hogy mely idegen falvakba szöktek legtöbben: Portelek, Királydaróc, Kozárvár, Veresmart, Kővár, Szilvás, Csög, Csomaköz, Zsadány, Vasad; de ezeken kívül voltak szökevények a szatmári vár jobbágyai közül Hatvanban, Szilágymegyében, Erdélyben, Diószegen Fejértón stb. Kitetszik ebből, hogy nagyrészt vagy erdélyi, vagy pedig olyan királysági helyeken, amelyek nem tartoztak a vár uradalmához. Mindez kétségtelenné teszi, hogy a vár embertelen beszolgáltatásai és robotja ürítette ki a vár környékén levő falvakat.

Ahogy már mondottuk, jöttek helyükbe frissen a havasok népéből, akik még nem tapasztalták meg, hogy mit jelent Szatmárvár jobbágyának lenni. Nem kétséges, hogy Szatmárvár fenntartása és gazdasági élete egyik legkomolyabb oka annak, hogy uradalmának népessége nemzetiségileg is kicserélődött. Nem csoda tehát, sőt nagyon is érthető, hogy a szatmári nép már inkább kívánkozott a török alá, mint a császári Szatmárvár jobbágyának lenni. *Orteliusban* olvassuk, hogy 1662 februárjában egy foglyot vittek Szatmárvárba, aki bevallotta, hogy a szatmári bíró küldte a váradi basához azzal az üzenettel, hogy hajlandók neki Szatmárt átadni. Erre a bírót elfogták és Kassára hurcolták. Éppen ebben az időben a kegyetlenségéről hirhedt *Heister* generális portyázott Szatmár környékén. (*Ortelius* redivivus et continuatus, 1665. II. kötet, 212. lap.)

Hogy az az óriási teher, amit a vár fenntartása jelentett környezetére, főleg a két városra, milyen hatással volt ezek népességére, el lehet képzelni. Mindkét város túlélte ugyan a várat, de a végén már nem azok a városok voltak, amik a vár építése előtt. A XVI. század közepén még fejlett városi életet éltek, de a XVII. század végén már sem népük, sem településük, sem közjogi helyzetük nem az volt, ami előbb.

Kitűnik végül a vár gazdasági életének feltárásából az a fontos hadtörténeti tanulság is, hogy egy-egy nagy végvárunk ereje nem csupán védelmi műveinek célszerű voltától, nem a benne levő várőrség

számától, vagy vitézségüktől, nem az ágyúk mennyiségétől, hanem igen nagy mértékben gazdasági hátterük erejétől is függött, s hogy a magyar végvárakat nem csak várőrségük vére, hanem a környező táj jobbágyságának munkája, izzadása és gyötrelme is egyaránt védelmezte. Egy törökkori végvár fennállása tehát nem csak katonai, hanem gazdasági-szociális probléma is volt, sőt itt a magyarság peremvidékén egyúttal súlyos nemzetiségi probléma is.

Források és irodalom

Nyomtatott forrásból merített adatainkat illetőleg mindjárt a szövegben hivatkoztunk a szerzőre hogy a számjegyzetekkel való hivatkozás folytonos ismétlését elkerülhessük. A levéltári forrásokat viszont minden fontosabb adatra vonatkozólag szintén a szövegben megadtuk. Ez az eljárás lehetővé tette, hogy forrásaink és a felhasznált irodalom jegyzékét fejezetenkint módszeres összeállításban közölhessük.

1. fejezet. Szatmárvár építéséről e várral elsőként foglalkozó *Bagossy Bertalannak* „Szatmár németi története" (Borovszky Samu: Magyarország vármegyéi és városai c. sorozatban Szatmárnémeti kötete) (1907) művében jóformán semmi adata sincsen még. Azóta azonban megnyíltak a levéltárak is a kutatók előtt, s több külföldi munka jelent meg erre vonatkozólag. Főleg *Maggiorotti, Leone Andrea* „Architetti e architetture militari" (Roma, 1936.) c. műve II. kötete tartalmaz igen becses anyagot.

Baldigara, Ottavio magyarországi várépítéseiről *Pataki Vidor:* „A XVI. századi várépítések Magyarországon" (1931.) c. értekezése emlékszik meg elsőnek. Ugyanerről több adat olvasható *Balogh Jolán:* „Vég-Várad vára" (1947) c. értekezésében is. *Baldigara, Giulio* Szatmárvár építéséért felvett munkabére nyugtáját az Orsz. Levtár Városi és kincstári iratok c. gyűjtemény Fol. Lat. 1337/I. p. 66 alatt találtuk meg.

Schwendi Lázárnak Szatmárvár építése körüli szerepéről *Maggiorotti* fenti műve és *Bizzozeri* „Notitia particolare . . . de Regni D'Vngheria" (Bologna, 1686.) c. műve emlékszik meg:

A torinoi és szatmári vár alaprajzának azonossága a Széchenyi Könyvtár kézirattárában a Fol. Germ. 61. k. 14. lapján látható ábrával bizonyítható.

Szatmárvár XVIII. századi állapotáról *Gyurikovits György* egyik kézirata emlékezik meg, amely egy *Rupp* nevű német szerzőt idéz. (Széchenyi Könyvtár kézirattára, Fol. Hung. 1248 sz.)

2. fejezet. Szatmárvár és a Szamos egymáshoz való viszonyára vonatkozó anyagunk legfőbb forrása saját helyszíni tanulmányaink és beható térképtanulmányok voltak. Felhasználtam *Fodor Ferenc:* „A Szamoshát ősvízrajza" (1953.) c. tanulmányomat is. Az átvágásról szóló XVI. századi anyag *Bartók Gábor:* „Szatmár-Németi szab. kir. város egyházi és polgári történetei" (1861.) c. műből származik. A Szamos régi folyásáról *Nógrády László* írt a fenti városi monográfiában.

Szatmárvár szerkezetéről és külső képéről eddig csupán annyit tudtunk, amennyit *Bagossy Bertalan* közölt fenti művén kívül. „A hajdani Szatmárvár helye, neve, keletkezése" (1907.) c. értekezésében is. Saját adataim a következő hiteles kézirati térképek és metszetek felhasználásából származnak.

1. „Loca In vngaria Recepta ab Invictis Imp. Max. II. Die Orter so nevlich in Vngern ein genommen sein". (156—?) — Az eredeti helye Wien. Lichtenstein hg. gyűjteménye, fotokópiája a Magy. Hadtört. Levtár Térképtárában H. III. a: 1. Kisméretű térkép ez és csak a vár kicsi alaprajzát adja.

2. *Nicolo Angielini* XVI. századbeli császári hadimérnök térképe Szatmárról és környékéről az 1554-i (?) szatmári csatáról. Az eredeti helye Wien, National Bibliothek, Handschriften-Sammlung, Cod. 8609. Lehetséges, hogy csak a XVI. század legutolsó éveiben készült. Megjelent a Hadtörténeti Közlemények 1932 évfolyamában is.

3. *J. M. Lerch* prágai rézmetsző „Zattmar" c. rézmetszete, amely *Gualdo Prioratо:* „Historia de Leopoldo Cesare", (Wien, 1670.) c. mű 456. lapján jelent meg. 370x280 mm méretű szép metszet. Kétségtelenül felmérés alapján készült, s rendkívül pontosnak bizonyult. Hogy ki rajzolta a helyszínen, arról nincsen tudomá-

sunk. Leheteséges, hogy a várat 1569—70-ben először felépítő *Giulio Baldigara* eredeti rajzait használhatta fel *Lerch* prágai rézmetsző. Mivel rajzolója ismeretlen, tanulmányunkban *Priorato*-féle térképnek nevezzük, mivel az ő művében jelent meg először. Mértékarányát 1:5000-nek állapítottuk meg. *Priorato* után többen is közölték mivel addig ez az egyetlen szatmári váralaprajz volt ismeretes. Leközlései időrendben a következők:

Szirmay Antal: „Szatmár vármegye fekvése..." (1809—10).

Bagossy Bertalan: „Szatmár-Németi története". (1907)

Maggiorotti, Leone Andrea: „Architetti e architetture militari". (1936)

Ez a *Priorato—Lerch*-féle alaprajz lekisebbített és leegyszerűsített alakban csakhamar több helyen is megjelent metszetként. Ezekből említsük meg *Happelius:* „Thesaurus Exoticorum..." (Hamburg, 1688) c. művet, amelyben „Zackmar" címmel foglal helyet. Ez már csak általánosságban jelzi a város alaprajzát. Metszője *van der Berg*. Úgylátszik, hogy számos más metsző innen vette aztán át.

4. „Eigentlicher Grundriss der Festung Baw zu Zätmar. Ao. 1666. — Szerzője ismeretlen, de minden valószínűség szerint *Lucas Georgius Ssicha* császári hadimérnök. Mértékaránya 300 veriungte Klafter = (125 mm, azaz kb. 1:4530). Vízrajza az eredetin kékkel van rajzolva. Az eredeti kézirat helye Karlsruhe, Kartensammlung des grossherz, Haus-Fideikomisses, XIII—64. (Lásd Glaser-katalógus 227. sz.) Fotokópiája megvan a Műemlékek Orsz. Központjában. (4. ábra).

4/a. A karlsruhei gyűjteményben CV. Band. Nr. Folio 57. sz. alatt van „Zakmar" címen egy helyzetrajz, amely a Szamos egy hosszabb szakaszát szigettel ábrázolja. (Glaser-katalogus 325. sz.). Ez kétségtelenül *Angielini* rajza, mert a rajta lévő topografiai anyag egészen hasonló a Wien, Nation. Bibl. Handschr.-Samml. Cod. 8609. sz. a. lévő, (fenti 2. sz. térképünk) anyagához. Keletkezését az 1660-as évek előtti időre teszik. Még ezen is jól látható a vár építését megelőző időkben fennállott régi kastély abban a zúgban, ahol a Szamos két ága ismét egybefolyik, továbbá úgy a szatmár, mint a németi templom, ugyanazon helyeken, hol most e városok ref templomai állanak. Ennek rajzát nem közöljük, csak anyagát használtuk fel.

5. „Zatmar. Ist Eine Festung in Ober Ungarn In Einer Insel gebaut auf diesse Art wie hier Zuersehen". — Szerzője ismeretlen, de valószínűleg *Daniel Specklin* császári hadimérnök. Kelte *Glaser* szerint 1690 körül lehet, de lehetséges, hogy valamivel előbbi. Az eredeti kézirat nagysága 291x294 mm. Mértékaránya: „echelle de Mille pas commune" = (90 mm). Az eredeti helye Karlsruheban a VIII.—10. K. alatt (Glaser-katalógus 76. sz.). Fotókópiája megvan a Műemlékek Orsz. Központjában. Nem közöljük, de felhasználtuk.

5/a. A karlsruhei gyűjtemény XVIII. Band Nr. 58. alatt fekszik még egy térkép a vár alaprajzáról (Glaser-katalógus 328. sz.) Ezt *Daniel Specklin* készítette a XVII. század elején. Lényegében azonos az u. ottani VIII. Band. 10. K. alatti térképpel (Glaser-katalógus 76. sz.) Úgylátszik, hogy valamivel később kelt, mint az 5. sz. térképünk, mert a Szamos két ágának a várral szemben lévő hídfőit tökéletesebben kiépítve ábrázolja. Feltünteti ez a Szatmár várost bekerítő palánkot is. Címe: „Stade Zathmar". Németit „Die Nimet"-nek nevezi. Ez az egyetlen térképünk, amely a Szamos balpartján feljegyzi a „Hosstans" nevét. (5. ábránk.)

5/b. A wieni Nation. Bibl.-től kaptam még egy váralaprajzot. Ennek azonban sem szerzője, sem keltezése, sem gyűjtemény-száma sincsen, s csak annyit tudnak róla, hogy Szatmárvár alaprajza. Ez az alaprajz is pentagonalis szerkezetet mutat, s más szatmárvári alaprajzokkal egybevetve, valószerűnek látszik. Igen jól és részletesen látható rajta a sarokbástyák szerkezete, valamint a várból kivezető két híd is. A várbeli épületek sakktábla szerű elrendezése azonban nem fedheti a valóságot, s így ezt az alaprajzot valószínűleg csak egy építési tervnek kell tartanunk. Ugyanez az alaprajz azonos a karlsruhei gyűjtemény XV. Band. Nr. 56. sz. alattival (Glaser-katalógus 324. sz.), ahol *Angielini* neve alatt szerepel. Nem közöltük.

A vár részletes tervei közül egyet sikerült felhasználnom, s ez a következő:

6. A karlsruhei gyűjteményekben a fentebb 4. sz. vártérképünk alatt közölt alaprajz részletes tervei és függőleges metszetei. Szerzője ismeretlen, de valószínűleg *Lucas Georgius Ssicha*. Rendkívül értékes adatai vannak a vár méreteiről. Eredetije a karlsruhei gyűjteményekben XIII.—65. sz. alatt fekszik (Glaser-katalógus 228. sz.) Fotokójiája megvan a Műemlékek Orsz. Központjában is. (6 ábránk).

A *Priorato*-féle alaprajz kivételével a fenti alaprajzok és térképek közül egyetlen mást sem ismertek és nem közöltek magyar művek.

Szatmárvár látképei már valamivel ismeretesebbek voltak a magyar kutatók előtt. E látképekből a következőket használtam fel:

7. „Zackmar."—Szatmárvár látképe a Szamos felől, valószínűleg a déli oldalról. Szerzője *Glaser* szerint *Lucas Ssicha*. Mérete 497x375 mm. Eredetije a karlsruhei gyűjteményekben van XII.—62. sz. alatt. (Glaser-katalógus 225. sz.) Fotókópiája meg van a Műemlékek Orsz. Központjában is. (7. ábránk.)

Ezt a látképet Bécsből is megkaptam, ahol az a Nation Bibl. Cod. 8609. No. 47. sz. alatt fekszik. Nem tudni, hogy az is eredeti-e, avagy csak a karlsruhei másolata.

Ezt a látképet számos munka leközölte rézmetszetben, majd a későbbiek nyomásban. Ezek közül említsük meg a következőket:

„*Ortelius* redivivus et continuatus", c. műben (Nürnberg, 1665) megjelent „Urbs et fortalitium Zatmaria in Ungeria munitum a Rodolfo II." címen. Itt szerzője is meg van nevezve: *L. S.* fecit, tehát kétségtelenül *Lucas Ssicha* készítette. (II. kötet 212. lap). Mivel e metszet és az eredeti karlsruhei kézirat között némi különbség mutatkozik, nem ugyan lényegben, hanem csak a vár előtere emberi alakjai között, lehetséges, hogy az eredeti nem *Ssicha*, hanem esetleg *Gerhard Grass* műve, mert *Ssicha* a metszetben aligha változtatta volna meg eredeti alakjait, ha saját eredetijét metszette volna rézbe.

Tovább közli ezt a látképet *J. U. M.*: „Pannoniens Kriegs und Friedens-Begebnüsse" c. munka 74. lapja (Nürnberg, 1686). Itt 84—48 mm metszetben foglal helyet, amelyet *Johann Jacob Vogel* metszett rézbe.

Ugyancsak közli *P. Coronelli:* „Regno di Ungheria" c. mű, amely kb. a XVIII. század legelején jelent meg. Itt a munka 45. lapján találjuk „Zatmr" (sic!) címmel.

Bagossy Bertalan fentebb idézett történelmi munkája 205. lapján közli ezt a látképet ismeretlen forrásból. Ezen a látképen a következő felirat olvasható: „Anno 1672 den 9/19 Marty ist ein solcher Comet in Hungern morgens 4 bis 6 uhr täglich gesehen worden". Ez a felírás a rajta látható égi csodára vonatkozik. Ennek is meg van másítva az előtere az eredetihez képest, s persze az eredetin az itt megrajzolt égi csoda sem látható.

8. „Zackmar". Szatmárvár látképe a várkapu felöli oldalról, észak felől. Szerzője *Glaser* szerint *Lucas Ssicha*. Eredetije e karlsruhei gyűjteményekben van XII.—63. sz. alatt (Glaser-katalógus 226. sz.), Az előbbi látképünknek testvér-képe, Fotókópiája meg van a Műemlékek Orsz. Központjában is. Ezt a látképet megkaptam a bécsi Nation. Bibl.-ból is, ahol Cod. 8609. sz. alatt fekszik, Nem tudjuk azonban, hogy melyik az eredeti, a karlsruhei-e, avagy a bécsi, mert a kettő teljesen azonos. (8. ábránk).

Ez a látkép is számos műben jelent meg rézmetszetben. Csak néhányat említsünk meg ezekből az alábbiakban:

„*Ortelius* redivivus et continuatus" c. mű I. kötete végén az F. XIX. sz. metszet „Abbildung der Vöstung Sacmar in Ungarn. 1665." címen szerepel. Ez a metszet azonban a várat egy vízmosásos dombon ábrázolja. Ez úgy származott, hogy az eredeti látképen a vár jobbszárnyát hibás perspektívikus ábrázolással fölfelé való emelkedéssel ábrázolták, amit a későbbi rézmetszők, úgy néztek, hogy a vár jobbszárnya dombra emelkedik, ezért tehát eléje domboldalt metszettek mély vízmosásokkal. A metszet a város nevét is másképpen írta. Az eredeti látképen „Zackmar", a metszeten „Sacmar".

Ezt a hibából származó agyagos, vízmosásos dombot azután *Ortelius* nyomán számos más metszet is átvette. Ilyeténképpen látjuk ezt a látképet még a következő metszeteken:

I. U. M. „Pannoniens Kriegs- und Friedens-Begenüsse" (Nürnberg, 1686.) c. mű 88. lapján 84x48 mm nagyságban *Johann Jacob Vogel* metszette.

Ugyanez jelent meg *Bagossy Bertalan:* „Szatmármegye története" c. tanulmánya 439. lapján 100x78 mm nagyságban.

Vannak azután Szatmárvárnak olyan látkép-metszetei is, amelyek méginkább el vannak rajzolva, de eredeti forrásuk csak a fenti két karlsruhei látkép lehetett. Ilyenek pl. a következők:

„Zatmar". Megjelent *Anthoni Ernst Burghard von Birckenstein:* „Erzherzogliche Handgriff dess Zirkels und Linials", (Wien, 1686.) c. műben.

Ugyanezt láthatjuk *Burkhard von Puerckenstein* (minden valószínűség szerint azonos az előbbi szerzővel): „Auserlesener Anfang zu den hoechstnuetzlichen matematischen Wissenschaften, (Augsburg, 1731.) c. műben is, a 161. lapon. Ezek-

ben az utóbbi művekben már nemcsak a vár látképe van eltorzítva, hanem pl. a legutóbbin már sok téves adatot is közölnek a várról, pl. hogy a város a Szamos és Lapessus (?, Lápos?) egybefolyásánál fekszik, s ezek a folyók fogják közre, majd a Lapessus beömlése után a Szamos két ágra szakad, szigetet alkot, s ezen fekszik a város és a vár.

Végül említsünk meg egy meglehetősen durva tévedésen alapuló hibás ábrázolást is Szatmárvárról. A Pallas Lexikona XV. k. 463. lapján „Szatmárnémeti a XVII. században" címmel jelent meg egy látkép. Ez nem Szatmárvár képe, hanem a Zala megyében volt Nempti (Nembti, Lenti) váráé, amely *„Ortelius* redivivus et continuatus" c. mű I. k. végén CXVI. lapon jelent meg Nembti feliratal. Nembtit összetévesztették Némettivel, s így került ez a kép a lexikonba.

A fenti látképeken kívül még egy ábrázolás ismeretes, de ezt még nem sikerült megvizsgálni. A bécsi Kriegsarchivban fekszik ez G. L. a. 8. No. 24. és No. 25. sz. alatt. Címe „Zakmar". szerzője ismeretlen.

A várbeli épületekről is van egy kéziratos ábrázolásunk az Orsz. Levéltárban Kamarai, Szepesi Kamara, Lymbus I. Fasc. B. 2122. No. 43. sz. alatt. ami a várbeli fegyvertárnak pusztulása után felvett alaprajzát ábrázolja az újjáépítési tervvel, továbbá az újjáépítés után leendő látképét. A szerző saját aláírása szerint *Lucas Georgius Ssicha* készítette 1667-ben.

Szatmárvárnak a fentieken kívül más eredeti ábrázolása, tervrajza, látképe aligha létezik. *Ferency János* „Összes művei" 5. kötete 12. lapján azt mondja, hogy 1908-ban hat térképet látott Szatmárvárról, de ezek közül öt „hihetetlen számú tornyaival s cikk-cakk alakban húzódó bástyafalaival pusztán a képzelet szüleményei". Csak a hatodik térkép keltette fel figyelmét a hitelesség látszatával, „melyről a város területi beosztását a mai állapot szerint is könnyen és világosan fel lehet ismerni". Egyet közöl is ezek közül, ami azonban nem más, mint a *Priorato*-féle alaprajz. Hogy mi lehetett a másik öt, nem tudjuk, de kétségtelenül csak a fentiek közül valamelyik, mert mások nem léteznek.

Folytassuk most a vár térképei vizsgálata után további forrásainkat. *Rákóczi Ferenc* „Emlékiratainak" a Thaly-féle kiadása 87. lapján olvasható a várleírás. Az 1562.-i ostrom alkalmával való várleírás *Bagossy* i. m. 185. lapjáról való.

Az 1604.-i *Bocskay*-féle ostrom alkalmával való várleírás megtalálható *Szilágyi Sándor:* „*Szamosközy István* történeti maradványai, 1566—1603" című IV. kötete 75. lapján.

I. Rákóczy György 1645-i ostroma alatti várállapotról olvashatunk *Kemény Zsigmond:* „*Szalárdi János* Siralmas Krónikája" című mű 220—21 lapján.

A várban lévő épületekre vonatkozó anyagunk forrásai a következők:

A vár 1639-i leltárának eredeti okmányát nem sikerült megtalálnunk, ezért azt *Bagossy* i. művéből vettük át (197. lap). A vár éléstáráról *Ferency János* i. műve alapján írtunk.

Szatmárvár XVII. századvégi őrségének létszámára vonatkozó oklevél megtalálható a Hadtört. Levtár, Törökkori Iratok Fasc. VII. No. 804. sz. alatt.

A szatmári magyar vitézek levele ugyanott Fasc. III. No. 386. sz. alatt.

3. fejezet. Szatmárvár történelmi sorsára vonatkozólag nem folytattunk önálló levéltári kutatásokat, egyrészt azért, mivel ez nem volt hivatásunk, másrészt azért, mert a várat érintő történelmi események eléggé részletesen fel vannak tárva különböző történelmi művekben. Ezekre több munkát használtunk fel, de legtöbb anyagunk *Bagossy Bertalannak* fentebb már megadott c. művéből származik. Több adatot szereztünk *Szirmay Antal* „Szathmár vármegye fekvése, történetei és polágári ismerete" (1809—1810.) c. munkából.

II. Rákóczi Ferenc ostromáról szóló anyagunk *Esze Tamás* „II. Rákóczi Ferenc tiszántúli hadjárata" (1951.) c. értekezéséből származik.

4. fejezet. A vár gazdasági életére *Bagossy* idézett műve is hoz elszórt adatokat. Erre vonatkozólag azonban részletes és földrajzi szempontú levéltári kutatásokat is szükségeseknek tartottunk.

Szatmárvár gazdasági életére vonatkozólag az Orsz. Levtár következő okmányait használtuk:

1569: Városi és kincstári iratok. Fol. Lat. 1337/I. — 1569: Urb. et Conscr. Fasc. 47. No. 35. — 1570: U. et C. Fasc. 47. No. 41. — 1569—1579—1583: U. et C. Fasc. 152. No. 5. — 1585: U. et C. Fasc. 115. No. 2. — Az 1592-i összeírást *Bagossytól* vettük át (i. m. 195. lap). — 1634: U. et C. Fasc. 47. No. 1. — 1634: U. et C. Fasc. 31. No. 1. — 1642: U. et C. Fasc. 47. No. 3. — 1664: U. et C. Fasc. 47. No. 10. — 1674: U. et C. Fasc. 47. No. 13. — 1701: U. et C. Fasc. 168. No. 26.

Kisebb adatokat szereztünk még az Orsz. Levtár következő okmányaiból: 1512: Dl. 36.985. — 1536: U. et. C. Fasc. 106. No. 5. — 1553: U. et C. Fasc. 99. No. 28. — 1566: U. et C. Fasc. 101. No. 44. — 1645: U. et C. Fasc. 89. No. 11. — 1667: U. et C. Fasc. 118. No. 6. — 1681: U. et C. Fasc. 98. No. 26. — 1691: U. et C. Fasc. 166. No. 113.

Ábrák magyarázata

1. ábra. *Szatmárvár és a Szamos ősi folyásai.* A vár helyzetét és a folyó ősi folyásait *Lerch* rézmetszőnek a *Gualdo Priorato* „Historia di Leopoldo Cesare" (1670) című művéből rajzoltuk át, Mátyás király régi kastélya helyzetét *Angielini* metszetéről vettük. (Wien, Nation. Bibliot. Handschr. Samml, Cod, 8609.)

2. ábra. *Szatmár-vár helyzete a XVI. század végén.* A vár helyzetét, a folyó ágait, valamint a városban látható épületeket *Lerchnek* fenti, a *Priorato-féle* műben látható metszetéből vettük a Németi körül lévő falazattal együtt. Az utcaneveket egy 1910. évi térképről vettük át, de csak az 1670-ben már a metszeten megkülönböztethető utcákét.

3. ábra. *Szatmár a mai utcahálózatba helyezve.* Szatmárvárnak a *Lerch- Priorato* metszeten lévő helyzetét gondos kimérés után helyeztük el egy 1910. évi várostérképén látható utcahálózatban.

4. ábra. *Szatmárvár alaprajza 1666-ban.* Az eredeti címe: „Eigentlicher Grundriss des Vestungs Baw zu Zättmar.', Kézi rajz. Kelte 1666. Szerzője ismeretlen, de kétségtelenül megállapíthatólag *Lucas Georg SSicha* császári hadi mérnök. Az eredetin a vízrajz kékszínű. Eredetije Karlsruhe. Kartensamml. des grossherz. Haus-Fideikommisses XIII. 64. (Glaser-katalógus 227.).

5. ábra. *Szatmárvár a XVI—XVII. századok fordulóján.* Az eredeti címe: „Die Stade Zathmar." Kézi rajz. Kelte a XVI. század vége. Szerzője *Daniel Specklin* strassburgi építőmester. Mérete 410x320 mm; tusrajz. Eredetije ugyanott XVIII. 58. Glaser-katalógus 328.)

6. ábra. *Részlettervek és átmetszetek Szatmárvár 1666-i alaprajzából.* Részlettervek a 4. ábra alaprajzához. Eredetije ugyanott XIII. 65, sz, alatt, (Glaser-katalógus 228.)

7. ábra. *Szatmárvár látképe a Szamos felől.* Az eredeti címe: „Zackmar", Kelte minden valószínűség szerint 1666. Szerzője minden bizonnyal *Lucas Georg Ssicha.* Eredeti helye mint a 4. ábráé, XIII. 62. sz. alatt. (Glaser-katalógus 225.)

8. ábra. *Szatmárvár látképe észak felől.* Az eredeti címe; „Zackmar." Kelte. szerzője mint a 7. ábráé. Eredeti helye ugyanott XIII. 63, sz. alatt, (Glaser-katalógus 226.)